

K 63

ARTHUR KOESTLER

A jogi és a komisszár

Osiris-Századvég Könyvtár

A JÓGI ÉS A KOMISSZÁR I.

I. AZ ÁLLANDÓ SZÍNKÉP¹

Gyakran eljátszom a gondolattal, hogy létezik egy olyan készülék, amelynek segítségével a társadalmi viselkedésmintákat oly módon lehet elemekre bontani, ahogyan a fizikus bontja föl a fehér fényt. Ha belenézünk ebbe a szociológiai spektroszkópba, az elhajlási rács alatt láthatnánk az összes lehetséges emberi életfelfogás szivárványszínű színekét. Az egész lesújtó zúrza-var rendezett, tiszta és áttekinthető lenne.

A színekép egyik végén – nyilvánvalóan az infravörös oldalon – találnánk a komisszárt. A komisszár a kvülről jövő változásban hisz. Hite szerint az emberiséget sújtó összes nyavalyát, beleértve a székrekedést és az Oidipusz-komplexust is, a forradalom, azaz az árutermelés és elosztás radikális újjászervezése tudja és fogja meggyógyítani. Hiszi, hogy ez a cél minden eszköz használatát szentesíti, beleértve az erőszakot, a cselvetést, az árulást és a méreg használatát is. A komisszár szerint a logikus érvelés tévedhetetlen iránytű, a világegyetem egyfajta óriási óramű, amiben az egyszer mozgásba lendített nagyon nagy számú elektron előre kiszámítható pályán örökké keringeni fog. Bárki, aki mást hisz, az a valóság elől menekül. A színeképnek ez a fele bocsátja ki a legalacsonyabb frekvenciájú rezgéseket, s ez bizonyos értelemben a sugárnyaláb legdurvább összetevője is. Ugyanakkor ez sugározza a legtöbb hőt.

A színekép másik végén – ahol a hullámhossz oly mértékben lerövidül és a rezgésszám oly magas, hogy szabad szemmel már nem látható – színtelenül, anélkül, hogy a legcsekélyebb mennyiségű hőt is termelné, de a mindenén áthatolás képességével felruházva, szinte beleolvadva az ultraibolya fénybe –, kuporog a jógi. Nincs kifogása az ellen, hogy a világegyetemet óraműnek nevezzék, de úgy véli, hogy a verkli vagy a halastó elnevezés is legalább ennyire fedné a valóságot. Abban hisz, hogy a cél előre nem látható, s csak az eszközök számítanak. Az erőszakot minden körülmények között elveti. Véleménye sze-

rint a logikus érvelés fokozatosan elveszíti iránytű jellegét, ahogyan a tudat közeledik az egyedül számító abszolútumhoz vagy az igazság mágneses pólusához. Meggyőződése, hogy külsődleges eszközökkel semmi, ellenben az egyén belső erőfeszítése árán minden tökéletesíthető. Bárki aki mást hisz, az a valóság elől menekül. A jógi szerint az uzsorások által az indiai parasztszerekre kényszerített adósrabszolgáskodást nem pénzügyi törvényekkel, hanem spirituális eszközökkel kell megszüntetni. Hite szerint minden ember egyedül van a világban, ugyanakkor egy láthatatlan köldökzsinór köti a világmindenséghez. Az egyén alkotóerejét, jóságát, igaz voltát, hasznosságát csak az ezen a zsinóron eljutó nedv táplálja. A földi életben egyetlen feladatunk az, hogy elkerüljük az olyan cselekedeteket, érzelmeket vagy gondolatokat, amelyek esetleg a köldökzsinór szakadásához vezethetnek. Ezt egy nehéz, gondosan kimunkált technikával tudjuk csak tartósan elérni, s ez az egyetlen technika, amit a jógi elfogad.

E két szélsőség között helyezkednek el a mérsékelt emberi magatartások folytonos színképvonalai. Minél jobban közeledünk a színképtartomány középpontjához, a színkép annál elmosódottabbá, homályosabbá válik. Másrészt attól, hogy a csupasz színképtesteket nagyobb homály veszi körül, azok tisztességesebbnek látszanak, s a velük való kapcsolat civilizáltabbnak tűnik. Egy mezítelen komisszárral nem lehet vitába szállni, azonnal döngetni kezdi a mellét, majd akár barát vagy, akár ellenség, megfojt halálos ölelésében. Ugyanígy nem lehet vitába szállni az ultraibolya csontvázal sem, mivel a szavak semmit sem jelentenek számára. Vitatkozhatunk a háború utáni élet újjászervezőivel, a fabiánusokkal, a kvékerekkel, a liberálisokkal és a jótékonykodókkal. Ezek a viták azonban sehová sem vezetnek, mivel az igazi vita továbbra is a jógi és a komisszár között folyik: a két alapvető elképzelés között, melyek szerint a változást kívülről, illetve belülről kell kezdeményezni.

Könnyű azzal érvelni, hogy mindössze a szintézist kell megteremtünk, a szent és a forradalmár szintézisét. Ez azonban mindeddig nem sikerült. Csupán változatos kompromisszumok születtek, amelyek a színkép homályos, köztes tartományait alkotják. Kompromisszumok, ám korántsem szintézis. Minden jel szerint a két végpont nem keveredik, s ebben kell keresnünk zűrzavaros történelmünk egyik okát. A komisszár

érzelmi energiáját az egyén és a társadalom kapcsolatára összpontosítja, a jógi pedig az egyén és a világegyetem kapcsolatára. Megint könnyű lenne azt mondani, hogy mindössze egy kis kölcsönös erőfeszítésre lenne szükség. Ennyi erővel akár egy homoszexuális férfit is megkérhetnénk, hogy tegyen egy kis erőfeszítést a női nem felé, vagy éppen fordítva.

A komisszár dilemmája

Az eddigi összes arra irányuló kísérlet, hogy az emberi természetet a Komisszár eszközeivel változtassuk meg, kudarcot vallott, kezdve Spartacus Napállamától az inkvizíción és a reformáción át egészen Szovjet-Oroszországig. Úgy tűnik, ezen kudarc okát két olyan zavaró körülményben kell keresnünk, amelyeket Kant bizonyára az alkalmazott ész antinómiáinak nevezett volna. Az első a szerpentinút antinómiája, a második a lejtők antinómiája.

Utópia csúcsa meredek, a felfelé vezető út sok nyaktörő kanyarral terhes. Miközben fölfelé igyekszünk, soha nem látjuk magát a csúcst, egy önmagában sehová sem vezető érintő irányában haladunk. Ha sok-sok ember tolakszik fölfelé, a tehetetlenség végzetes törvényének engedelmeskedve letaszítják vezérüket az útról, majd maguk is követik őt, s közben az egész mozgalom az érintő iránya mentén elszáll a semmibe. Ez történt a legtöbb olyan forradalmi mozgalommal, ahol a tömegimpulzus jelentős volt, és ahol a tömeg tehetetlenségi ereje heves centrifugális erővé alakult. Az óvatos reformmozgalmakban a lendület ellenben hamar kifárad, és az emelkedő spirál először bágyadtan körökké laposul a csúcs közelében anélkül, hogy sikerülne följebb jutnia, majd megindul lefelé. Ez a helyzet például a szakszervezeti mozgalmak esetében.

A kudarc másik oka a lejtők antinómiájában, vagyis a célok és eszközök problematikájában gyökerezik. Vagy az eszközök rendelődnek alá a célnak, vagy fordítva. Elméletileg persze létrehozhatók gondosan kimunkált liberális vagy vallási alapon álló közéleti megoldások is, de ha valódi felelősség súlya nehezedik ránk és konkrét döntéseket kell hoznunk, mindenképpen választásra kényszerülünk. S amint választottunk, máris a lejtőn találjuk magunkat. Ha úgy döntünk, hogy az eszközöket rendeljük alá a célnak, egyre lejjebb csúszunk a lejtőn,

miközben látszólag ésszerű érveket – mint például a jogos önvédelem fontossága, a legjobb védekezés a támadás, kellő könyörtelenséggel lerövidíthető a küzdelem stb. – hangoztatunk. Egy másik jól ismert lejtőmodell a gyógyító késsel kezdődik, s a moszkvai perekkel végződik. Ennek a lejtőnek a végzetes mechanizmusával már Pascal is tisztában volt: „Az ember se nem angyal, se nem vadállat, tragédiája abban rejlik, hogy miközben angyalként szeretne cselekedni, vadállatként cselekszik.”

A jógi dilemmája

A belülről kiinduló változás létrehozására irányuló kísérletek tömeges méretekben éppúgy sikertelenek voltak. Akárhányszor csak kísérlet történt, hogy a jámborságot külsődleges eszközökkel idézzék elő, a szervezők ugyanazon dilemma előtt álltak. Az inkvizíció az érintő irányában elszállt a semmibe, a liberális korszak egyházai egyre köröznek a csúcs körül anélkül, hogy följebb jutnának. Ha a célt rendeljük alá az eszközöknek, ugyanolyan végzetes lejtőhöz érünk, mint fordított esetben. Gandhi lejtője az erőszakmentesség politikájával kezdődött, s lassan jutott el rajta jelenlegi álláspontjához, miszerint nem kell ellenállni a japán hódításnak. A japánok lehet, hogy megölnék néhány millió indiait, de egy nap majd belefáradnak, s akkor India erkölcsi tekintélye helyreáll.

Nyilvánvalóan az átlagemberek tömegei számára a kilátások semmivel sem rózsásabbak ebben a megfordított machiavellizmusban, mint a komisszárok vezetése alatt. Az egyik lejtő az inkvizícióhoz és a perekhez vezet, a másik passzív ellenálláshoz a szuronyokkal és az erőszakkal szemben, csatornázás nélküli falvakhoz, gyermekágyi lázhoz és trachomához. A jógi és a komisszár akár döntetlenben is kiegyezhetnének...

II. MOZGÁSBAN A SZÍNKÉP

De nem teszik. Miután képtelenek bizonyultak a szintézis elérésére, a színekép középső tartományaiban található összetakolt kompromisszumokkal pedig elégedetlenek, ritmikus időközökben vonzzák és taszítják egymást. Ez a különös menüett

egyike a történelem azon izgalmas jelenségeinek, amelyet az egyébként használható útmutató, a marxizmus nem tud megmagyarázni.

Bizonyos történelmi éghajlat alatt tömeges vándorlás indul meg a színpék egyik végéből a másikba, általános elmozdulás az infravörösből az ultraibolya tartományba és vissza, mint ahogyan a hatalmas passzátszelek járnak be a tengereket. A 19. században volt tapasztalható ilyen általános elmozdulás a kommisszár vagy infravörös oldal felé. A jelenlegi légkör az ellenkező iránynak kedvez. A harmincas évek óta mindnyájan – többé-kevésbé tudatosan, többé-kevésbé szándékosan – az ultraibolya oldal felé mozdultunk el.

Minél kevésbé tudatosan sodródunk a szélllel, annál odaadóbban tesszük azt. Minél inkább tudatosan, annál kevésbé odaadóan. Ami engem illet, én ez utóbbi típushoz tartozom. Bár csak lehetne egy tisztességes infravörös regényt írni anélkül, hogy a befejezése ultraibolya lenne. De nem lehet, mint ahogy egyetlen tisztességes tudós sem tud egy fizikai tárgyú könyvet metafizikai epilógus nélkül megjelentetni, egyetlen tisztességes szocialista sem írhat a baloldal vereségeiről anélkül, hogy kihagyná a tömegpszichológiában szereplő irracionális tényezőt. Aki vakon ragaszkodik a múlthoz, az hátramarad. Aki túlságosan könnyen elhagyja magát, az elsodródik, mint egy száraz falevél. Mindössze annyit tehetünk, hogy még tudatosabban és még kevésbé odaadóan haladunk.

De vajon lehetséges-e egy ilyen szándékos újraalkalmazkodás? Vajon akik túléltek a nagy színpékmozdulásokat, azok a legrátermettebbek, vagy csupán megvan az a képességük, hogy könnyedén fogják fel a dolgokat? Ha eszembe jut néhány író-társam, akiknek ilyen majomszerű ügyességgel sikerült megtennie az utat a vörös évtizedből a jógi évtizedbe, hajlamos vagyok ezt mondani: „Hadd temessék el a halottak halottaikat”. Erre ők azt felelik: „De mi komolyan gondoljuk” – s nincs kétség afelől, hogy ők el is hiszik, hogy komolyan gondolják. Mégis mikor írt le író akárcsak egy sort is úgy, hogy legalább ne gondolta volna komolyan, hogy komolyan gondolja? Így aztán az ember először undort érez irántuk, majd rájön, hogy nem a megfelelő ok miatt érezte az undort. Ezek után az ember még mindig undorodik, mivel azok a bizonyos írók olyan gyorsan meg tudták okolni, hogy miért is hagyták el az infravörös oldalt

az ultraibolya kedvéért. Az ilyen dolgokban a nehézkesség tiszteletet érdemel, a gyorsaság megvetést vált ki. Sohasem próbáltak igazán az ár ellen hajózni, rábízták magukat az első szellőre, amely finoman elszakította őket a tövüktől, majd megpörgette és lágyan ráejtette őket a másik oldalra. Talán ezért van az, hogy amikor suttognak, az úgy hangzik, mint száraz falevelek zörgése.

A politikai komisszárak számára a színképen belüli elmozdulás tragikusabb eredményekkel jár, mint a művészet komisszárjai számára. Nem arra gondolok, mintha szükségszerűen mélyebb érzéseket váltana ki belőlük; lehet, hogy éppen fordítva. Nyomorúságos időkben, amikor értékek omlanak össze és a túlélésnek ha mégoly kicsi, de azért érezhető árulásszaga van, a művészeket gyakran megkísérti az öngyilkosság gondolata. Persze ritkán követik el. A forradalmárt ellenben ritkán kísérti meg ugyanez a gondolat, mégis amikor elköveti, azért teszi, mert nincs más választása. Bizonyos értelemben a lelki élet meghatározható úgy, hogy az nem más, mint felkészülés a halál elfogadására. A komisszár az az embertípus, aki a legkevésbé jutott előre ebben a felkészülésben, s mégis a körülmények kényszerítő ereje folytán legmesszebbre jutott, ami a felkészülés célját illeti.

A művész az, aki leginkább hajlamos az elragadtatásra, a forradalmár az, aki a legkevésbé. A komisszár meghatározható úgy, mint az az embertípus, aki minden kapcsolatot megszakított a tudatalattival. Ez különösen meglepő dolog, tekintettel az állandó veszélyre, amiben él. Ha jól emlékszem, Lenintől származik a kifejezés, hogy „Szabadságos halottak vagyunk”. Ez az állapot állandó csábítást jelent, hogy az ember azokkal a bizonyos tiltott zónákkal érintkezzen. Voltaképpen a forradalmár arra van kárhóztatva, hogy állandóan az elfojtott pubertás állapotában éljen. Míg szokásos körülmények között a serdülőkor nagy válsága – a lét tragikus és megoldhatatlan problémáival való szembesülés – csak egyszer jelentkezik, s korlátozott folyamat, mint a fogzás, addig a forradalmár egész életét ezen a trópusi éghajlaton tölti, s azok a tragikus problémák jelentik mindennapi kenyerét. Az átlagember amint túlvan a transzcendentális fogzás időszakán, békés *modus vivendit* alakít ki az abszolútummal; a legtöbb, amire a komisszár számíthat az, hogy talál egy békés *modus moriendit*.

Annak ellenére, hogy az örök serdülőkor légkörében él, a komisszár viselkedése annyira felnőttes, eksztázistól mentes és prózai, amennyire csak el lehet képzelni. Az embernek az az érzése, hogy tudatalattijának nem egy pszichoanalitikussal, hanem egy sebész csonkolókésével akadt dolga. Gyakran visszatérő problémája, hogy esetleg álmában fecseg, s így vagy más tudat alatti automatizmussal elárulja magát. S a jó komisszár nem is árulja el magát soha. Ő a nem neurotikus eredetű elfojtásnak, az emberi faj egyik legcsodálatosabb eredményének a csodája.

Amennyiben az élet lehetetlen száanalom nélkül, talán éppúgy lehetetlen egy csöppnyi önszáanalom nélkül is. A komisszár sem immunis a szenvedésre, amit azonban ő érzékel, az inkább a fájdalom visszhangja, semmint maga a fájdalom. Olyan ez, mint amikor a levágott végtag fáj. A komisszár bámulatot és száanalomat vált ki, azt a fajta gyöngéd száanalmat, amit a gyengék éreznek néha az erősek iránt. Amikor olyan óriásokkal találjuk magunkat szembe, mint Blanqui, Luxemburg vagy Vera Figner, mindössze annyit tehetünk, hogy elhallgatunk és belátjuk, hogy milyen jelentéktelen, léha törpék is vagyunk. A száanalom azonban marad.

Ennek az ösztönnek a jogos volta akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a komisszár életének nagy válsága előtt áll. Ez egy gyakran félreértett, tragikus és bonyolult folyamat. Az egyéntől függ, hogy milyen konkrét formát ölt, alapvetően mégis mindig ugyanaz: az amputált szerv bosszúja. Gérard de Nerval egyik novellájában, amelyre egyébként csak homályosan emlékszem, a bíró kézlevágásra ítélt egy tolvajt. A levágott kéz aztán üldözni kezdi a bírót, s végül megfojtja. A komisszár esetében bíró és áldozat ugyanaz a személy, a levágott szerv azonban nem a kéz. Ha közelebbről megvizsgáljuk, látjuk, hogy a jogi köldökzsinórjáról van szó, arról a szervről, aminek segítségével az abszolútummal, vagy Freud józan kifejezésével élve, az „óceáni érzéssel” kommunikál. A komisszár abban a meggyőződésben élt, hogy ez a szerv felesleges luxus, amikor azonban eljön a válság pillanata, rájön, hogy mégsem az. Az ember és társadalom közötti kapcsolat hirtelen kevésnek bizonyul a lelki anyagcsere megindításához. Az ember és világegyetem közötti kapcsolatot kell helyreállítani.

Ezen a ponton két dolog történhet. A megszakított kapcsolat helyreáll, s mintegy vezeklésképpen az ember és társadalom

közötti kapcsolat szakad meg. Ez a forradalmárból lett misztikus klasszikus esete, az abszolút változás komisszárból jógivá. A másik eshetőség az, hogy a kapcsolat nem áll helyre – ilyenkor az élettelen köldökzsinór összetekeredik, és megfojtja tulajdonosát. Az egykori forradalmárok, akiknek a lelke fulladásos halált szenvedett, éppoly klasszikus esetek. Lehet, hogy pont olyan halottsápadtnak tűnnek, mint Zinovjev volt a per idején, vagy olyan ördöginek és cinikusnak, mint Laval vagy Doriot, esetleg olyan impotensnek és aszottnak, mint amilyen általában a pártbürokrácia a baloldalon. Rosa Luxemburg óta egyetlen férfi vagy nő sem akadt, akiben egyszerre lett volna meg az óceáni érzés és a cselekvő lendület.

Sajnos még nem rendelkezünk e folyamatok leírásához szükséges tudományos terminológiával, ami pedig rendkívül fontos lenne a történelemben található „szubjektív tényező” megértéséhez. Ebből következik, hogy minél józanabban próbáljuk leírni, annál homályosabb leírást kell, *faute de mieux*, alkalmaznunk. A három nagy mai pszichológiai iskola hatalmas irodalma az effajta megtérésnek – a forradalmárból lett cinikusnak vagy misztikusnak – egyetlen esetét sem említi, holott a történelem, múlt és jelen egyaránt, bővelkedik ilyen példákban. Jung jutott legközelebb a problémához: az ő tudatalatti-értelmezése hasonlít leginkább a „köldökzsinórhoz”. Ő azonban szívesebben tanulmányozza ennek hatásait a leginkább alkalmatlan embertípuson, a jómódú, középkorú Babbittokon. Erre jó oka van: ha betegeit abból a típusból választaná ki, amelyik a német és orosz koncentrációs táborokat népesíti be, nem csupán az általa javallt terápia bizonyulna elégtelennek, de még ráadásul olyan sok új meghatározó tényezőt kellene bevezetnie rendszerébe, hogy mind terminológiája, mind *világnézete* darabokra hullana. A komisszár színképen belüli elmozdulásai *terra novát* jelentenek a pszichológus számára.

Ha a színkép elmosódottabb belső tartományai felé fordítjuk figyelmünket, azt látjuk, hogy ahogyan a misztikus áramlatra reagálnak, az sokat elárul róluk. A vörös tartományban a reakció először a baloldal sorozatos vereségeinek, a régi pártokkal és a megfáradt vezérekkel szembeni, a tervektől és ígéretektől, de legfőképpen az embernek a saját ostoba és csalódott reményeitől való undornak a képében jelentkezik. A vörös másnaposság az érzelmi kezdőpont. A következő lépés az a felismerés,

hogy „valami alapvető hibát követtünk el a tömegekhez való közeledésünkben”. Ezt követi az a felismerés, hogy ahol ők kudarcot vallottak – nevezetesen a tömegek mozgósításában –, ott a fasizmus félelmetesen sikeres volt. A siker pedig a sikertelen emberben irigységet kelt. Ha közelebről szemügyre vesszük a dolgokat, valóban azt látjuk, hogy a vörös oldal inkább irigységgel, semmint gyűlölettel viseltetik a fasizmus iránt.

Egyvalaki mindenképpen nyer a színképen belüli elmozdulásból: a tudós. Bizonyos értelemben ő kezdeményezte az egész mozgást. A lendület azután tovább vitte, mint valószínűleg szerette volna. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az az irracionális vagy ultraibolya elem, amely oly erőteljesen megnyilvánul a mai fizikában, biológiában és pszichológiában, nem a kutatólaboratóriumokba becsempészett filozófiai divat volt, hanem magukból a laboratóriumokból nőtt ki, és hívta életre az új filozófiai gondolkodásmódot. A legszembeötlőbb példát a fizika fejlődése szolgáltatja. A fizika rendkívül sikeres racionális kommisszártudomány volt egészen a múlt század végéig, azóta azonban egyre inkább jógitudománnyá vált. Anyag, szubsztancia, idő, tér, okság, mérési pontosság és a mért dolog viselkedésének kiszámíthatóságába vetett hit mind homokként peregettek ki a fizikus ujjai között, míg nem maradt semmi más, csak olyan formális állítások csoportja, mint: „Ha egy kisméretű játékkocka úgy van megalkotva, hogy nincs okunk feltételezni, hogy gyakrabban esik a hatos oldalára, mint a többire, akkor jogosan várhatjuk el, hogy nagyszámú dobás esetén sem fog az átlagnál gyakrabban a hatos oldalra esni.”

Ez egy tagadhatatlanul pontos állítás, bár meglehetősen szerény ahhoz képest, hogy mennyire kiéhezetten várjuk, hogy valaki megmagyarázza nekünk a világegyetem titkait. A modern fizikus természetesen tagadja, hogy feladata lenne bármit is „megmagyarázni”, és mazochista kéjjel gyárt olyan képleteket, amelyek pontosan meghatározzák az állításaiban szereplő pontatlanság mértékét, azaz a fizika alkalmatlanságát nemcsak arra, hogy magyarázattal tudjon szolgálni, hanem arra is, hogy pontosan leírja, mi is történik a fizikai világban. Valamikor Laplace azt gondolta, hogy ha egy felsőbbrendű értelem egy adott pillanatban megszámolná az összes létező atomot, valamint kiszámolná azok sebességét, meg tudná jósolni az összes jövőbeni eseményt egészen a világ végéig, beleértve Mr. Chur-

chill szivarjának a márkáját is. Az elmúlt komisszár-időszak fizikusai és filozófusai próbálták tréfára venni a fizikai determinizmus végzetes csapdáját, de nem volt menekvés előle. A 19. század fizikájában a világ szabadság nélküli óraműként működött. Csupán a kezdeti állapot önkényes volta s a kezdetben megválasztott és a gépezetet irányító „Természeti Törvények” halmaza jelentett némi szabadságot. A 20. századi fizikában a kezdeti önkényes állapot vagy szabadság egyenletesen, egészen kicsi adagokban eloszlik az idő és a tér valamennyi lehetséges találkozási pontjain. A kezdeti teremtésből *creatio continua* lett. A „szabadság” vagy „önkényesség” természetesen csupán olyan fogalmak, amelyek a fizika nyelvén le nem írható, illetve meg nem magyarázható tényezők jelenlétére utalnak. A 19. századi fizika olyan éles kontúrokkal határolt világot ír le, amely egy elmosódott kezdeti állapot eredménye. A mai fizika egy egyenletesen elmosódott világot ír le, amit mintha durva szemcsészetű film jelenítene meg. (A szemcsészetre a „h”-val jelölt hatáskvantum utal, s Heisenberg határozatlansági elve definiálja.) Többé-kevésbé ízlés kérdése, hogy ezt a világot „panteistának”, „szabadnak”, „nem determinálnak”, „statisztikusnak”, „spirituálisnak” vagy éppen „önkényesnek” írjuk le. Ami lényeges, az az, hogy fizikai mérőműszereink fizikailag nem mérhető tényezők jelenlétét jelzik. S ez az oka annak, hogy a fizikus talán mindenki másnál tudatosabban halad az ultrabolya felé.²

III. AZ INGA

A komisszár, a művész, a határozatlan jóakarató ember és a tudós nemcsak különbözőképpen reagálnak a színképen belüli nagy mozgásokra, de a jelek szerint különböző okok miatt vesznek részt benne. Vajon van valami közös oka ennek a zarándoklatnak? A fizikában bekövetkezett forradalom bizonyos mértékig természetesen hatással volt a művészekre, a pszichológiában bekövetkezett forradalom befolyásolta a politikai látásmódot. Hasonló hatásokat másutt is könnyűszerrel fölfedezhetünk. Ezek a hatások átlós erővonalakat képeznek, az így kialakult minta azonban egy hálózatot alkot, nem pedig oksági láncot. Nincs olyan oksági láncolat, ami a kvantumme-

chanikától Buharin önvádjaihoz vezetne, közvetett módon azonban mind kapcsolatban vannak az átlós erővonalakon keresztül. Nem remélhetjük, hogy megtaláljuk a közös okot, csak abban bízhatunk, hogy az okok sokaságán belül megtaláljuk a közös nevezőt.

A weimari köztársaság válságos éveiben – akkor, amikor a kommunista, illetve fasiszta forradalom lehetősége egyformán fennállt, amikor bizonyosan csak azt lehetett tudni, hogy az önmagát túlélte rendszer nem tartható tovább – egy bizonyos Ernst Juenger megalkotta „a tömegek antikapitalista nosztalgiája” kifejezést. Ebben a közelebbről meg nem határozott, de erőteljes vágyódásban nagyon különböző hajlamú emberek osztoztak. A keresett közös nevező talán az „antimaterialista nosztalgia” kifejezéssel írható le legjobban. Ez az érzés allergiás a 19. században uralkodó racionalizmusra, a felszínes optimizmusra, a kíméletlen logikára, az arrogáns önbizalomra, valamint az említett század prométheuszi gondolkodásmódjára. Vonzódik viszont a miszticizmushoz, romantikához, az irracionális etikai értékekhez és a középkori homályhoz. Röviden, közeledik mindahhoz, amitől a legutóbbi infravörös tartomány felé történő elmozdulás történt. A jelek szerint ezek a mozgások ingaszerűek.

Az inga lengése a racionálistól a romantikus időszakok felé és vissza nem mond ellent annak az elképzelésnek, amely szerint a történelemben egy alapvető dialektikus mozgás figyelhető meg. Olyan ez, mint egy tengerbe ömlő folyón az apály és a dagály keltette hullámok. A történelem marxista értelmezésének egyik végzetes hibája, hogy csak a folyó folyását vizsgálta, a hullámokat nem. A náciizmus tömegpszichológiai vonatkozásait nem lehet marxista fogalmakkal, a folyó folyásával leírni; az árapályhullámok szolgálhatnak csak magyarázatul. Másrészt az inga egymagában nem igazít el bennünket a történelemben. Előbb ismernünk kell a folyót, s csak utána beszélhetünk a hullámokról.

Talán nem túl kockázatos feltételezés, hogy a pszichológiai színpék ingamozgásai hasonlatosak az egyén életében az ébrenlét és az alvás szakaszainak ritmikus váltakozásához. A tömegpszichológia irracionális vagy másképpen romantikus szakaszai az álom és álmodozás szakaszai. Az álmok azonban nem szükségszerűen békések; többnyire rémálmokról van szó. A tu-

datalettiba való időszakos alászállások nélkül azonban a következő éber prométheuszi vagy komisszár-időszak éltető nedvei nem kerülnének a felszínre. Talán minden középkori jegyeket felmutató szakasz után jön egy reneszánsz szakasz, s a faj fejlődésében ezek jogi-éjszakákként és komisszár-nappalokként jelentkeznek. S talán ez a mi mai civilizációnk nem is haldoklik, csak álmos.

JEGYZETEK

---

¹ Először 1942-ben a *Horizon* című folyóiratban jelent meg.

² A tudósról, s nem a sarlatánról beszélek. Ha a komisszárféle pamfletírásszerű újságírás rossz, akkor a Gerald Heard-féle jogi-újságírás még rosszabb. Mindkettő lejáratja azt, amit képvisel. Míg azonban az első esetben a vádlott védekezhet azzal, hogy meggyőződése szerint a hatékony propagandával mindig együtt jár némi sarlatánság, az utóbbi esetben ez a védekezés megengedhetetlen. Hadd álljon itt néhány példa a jogi-újságírára:

„Illés Izrael királyának telepatikus titkosügynökeként is tevékenykedik” (Gerald Heard: *Fájdalom, szex és idő*, 129. o.). „Mint tudjuk, Mózes házasember volt. Ezért elképzelhetetlen, hogy nemi vágyát teljesen szublimálta volna, és tudatának kiterjesztésére használta volna” (Ibid., 123. o.). „Így hát úgy tűnhet, hogy Vaijroli képes más utat mutatni azoknak, akik azt mondják, nem képesek a szublimációra, mindazonáltal ha a »Helyes Meditáció«, a Samadhi (a szavak ugyanazok pali nyelven), a személytelen tudat (eksztázis: epopyeia) nemcsak lehetséges, hanem egyenesen ennek segítségével lehet eljutni a tudat egy magasabb fejlődési fokára. Amennyiben ez tényleg így van, akkor ezen az úton kell járnunk, s a nemiség problémája – ily módon, s csakis ily módon – végre megoldást nyer” (Ibid., 229. o.). Ennyit a formáról; a tartalom elemzése nagyobb terjedelmet igényelne, viszont ugyanilyen lesújtó eredményre vezetne.

A JÓGI ÉS A KOMISSZÁR II

„A tudomány hatalmas és lenyűgöző tautológia”
C. C. Pratt: A modern pszichológia logikája

I

Este hat óra van. Épp az imént ittam egy italt, de erős kísértést érzek, hogy igyak még néhányat, s aztán elmenjek valahová vacsorázni, ahelyett hogy ezt az esszét írnam. Negyedórát viaskodtam ezzel a kérdéssel, végül bezártam a gínt és a vermutot a szekrénybe, s jóleső elégedettséggel leültem az íróasztalomhoz. Tudományos szempontból ez az elégedettség tökéletesen hamis, hiszen a kérdés már akkor eldőlt, még mielőtt viaskodni kezdtem volna magammal. Az is korábban eldőlt, hogy ezt a hamis elégedettséget érezzem, és azt írjam, amit éppen írok. Persze lelkem legmélyén nem hiszem, hogy ez így van, és természetesen egy negyedórával előbb sem hittem. Ha hittem volna, az általam „belső küzdelemnek” nevezett folyamat nem játszódott volna le, és a sorsszerűség elegendő mentségül szolgált volna, hogy folytassam az ivást. A determinizmus iránti hitetlenségem így tehát az egyike a viselkedésemet meghatározó tényezőknak. Az előre elrendelt dolog beteljesülésének egyik feltétele az, hogy nem szabad hinnem elrendeltségében. A sors csak úgy érvényesítheti akaratát, ha kényszerít, hogy ne higgyek benne. Így magának a determinizmusnak a fogalma szakadékot sejtet a gondolkodás és a cselekvés között. Arra ítéli az embert, hogy olyan világban éljen, ahol a viselkedés szabályai „minthá”-kon alapulnak, a logika szabályai pedig „mert”-eken.

Ez a paradoxon nem csak a tudományos determinizmus része. A mohamedán hívő – aki a vallási determinizmus világában él – ugyanolyan tudathasadásos állapot tüneteit mutatja. Bár hiszi, hogy a Korán szavaival „minden embernek a nyakára erősítettük a sorsát”, mégis megátkozza ellenségét, sőt saját magát is, ha nagy hibát követ el, mintha bármelyikük is ura lenne saját cselekedeteinek. A maga szintjén pontosan úgy viselkedik, mint a jó öreg Karl Marx, aki azt tanította, hogy az ember szellemisége környezetének terméke, s mégis szitkokat

szórt mindenkire, aki környezeti meghatározottság miatt képtelen volt egyetérteni vele. Sors versus szabadság (vagy magyarázat versus akarat) az emberi szellem örök kettősségét jelentik. Mindkét fogalom alapvető ösztönökből ered, bár ezek különböző korokban különböző formában fejeződnek ki. A sorsról vallott elképzelés azt a szükségletet tükrözi, hogy az ember valamilyen rendező elvet, valamilyen univerzális rendet találjon a természetben uralkodó fenyegető káosz mögött. Ösztönös gyökerét valószínűleg bizonytalanságérzet, kozmikus aggodalom táplálja, ami arra vágyik, hogy valami „magyarázattal” nyugtassuk, azaz a különbözőből és a fenyegetőből ismertet csináljunk. A primitív vallásokban ezt úgy érik el, hogy a természet erőit animizmus és perszónifikáció segítségével magyarázzák. Bármilyen lobbanékonyak és zsarnokiak is azok az istenségek, ismerős ösztönök mozgatják őket, és bármi is történjék velünk, kielégítő magyarázatot kapunk.

Időszámításunk szerint 1600 körül a sors jellege megváltozott. A dolgok mennyiségi oldalának mérésénél új magyarázatok jelentek meg, hasonlóan a kölcsönhatásokat leíró szabályok megalkotásánál. Sok, minőségileg különbözőnek tűnő jelenségről kiderült, hogy megmagyarázható mennyiségi különbségekkel. Ilyenek voltak a színek, hangok, hideg és meleg, a fönt és lent fogalma, és mindenekelőtt az állat és az ember. E módszer sikere azt jelentette, hogy az univerzum szervező elvét most már ezekkel a megismert mennyiségekkel és kapcsolatokkal kielégítőbben meg lehetett magyarázni. Az istenség, aki bölcsességünk növekedésével egyre kevesebb emberi szenvedéllyel bírt, most már teljesen elszemélytelenedett. A nyakunkra erősített sorsról vallott elképzelés érintetlen maradt, a szervező erő azonban máshová került. Az istenek szuperemberek voltak, extrapolációk egy emelkedő skálán. Az atomok és elektronok az embernél alacsonyabb rendűek voltak, extrapolációk egy ereszkedő skálán. Az embereken fölülről uralkodó sors most alulról kezdett uralkodni.

Az akaratot, a sors ellentétét úgy határozzuk meg, mint a gátlások és késztetések kölcsönhatásának projekcióját, illetve pszichológiai aspektusát. Amennyiben ez a kölcsönhatás a tudatos énben zajlik, úgy egy nem erőszakolt, s nem elkerülhetetlen választási folyamatként éljük meg. A szubjektív szabadságélmény annál erősebben jelentkezik, minél közelebb

van az említett folyamat a figyelem középpontjához. A tudat-előttés határterületén lejátszódó folyamatokhoz kapcsolódó cselekvések „szórakozottan”, félig automatikusan végrehajtott tettek, a tudaton kívüliekhez kapcsolódóak teljesen automatikusak.

A figyelem középpontjában lévő folyamatokhoz kapcsolódó szabadságélmény valószínűleg egyenlő magával a tudattal. Legfontosabb jellemzője, hogy úgy érezzük, a folyamat belülről kifelé hat, s nem fordítva; úgy tűnik, nem a külvilág, hanem az illető legbenső énje határozza meg. Pszichológiai síkon a szabadságélmény éppúgy adott, éppúgy „valóság”, mint az érzéki benyomások vagy a fájdalomérzés. A szabad akarat élményének megszüntetése az egyén szellemi énjének összeomlásához vezet. Ez az elmebaj bizonyos formáiban figyelhető meg (a személyiség elvesztése). A szabad választás fogalma benne foglaltatik minden erkölcsi értékrendben és erkölcsi imperativusban.

Mondhatjuk tehát, hogy mind a determinizmusban, mind a szabadságban való hit elsődleges ösztönökben gyökerezik: az elsőt az a szükséglet motiválja, hogy az egyén valamiféle olyan univerzális rend által nyújtott védelemre szorul, amely „magyarázattal szolgál”, és így megszelidíti a természet fenyegető erőit. A szabadságban való hit bármely olyan cselekvés utáni vágyban gyökerezik, melyet ha egyensúlyban tart a gátlás és ráirányul a figyelem, a szabad választás élményét adja. Láttuk azonban, hogy a két hit fordított viszonyban áll egymással. Minden egyes előrelépés a magyarázatok terén szorosabbra húzza a fölismeret objektív viszonyok hálóját, valamint csökkenti a szubjektív választás lehetőségét. Ily módon az agy arra kényszerül, hogy tagadja saját szabadságélményét.

Itt kell megjegyeznünk, hogy ez a konfliktus eredetileg nem (ellentétben azzal, ahogyan ma látszik) az objektív gondolkodás és a szubjektív érzések közötti ellentét. Az animizmus és deizmus által adott „magyarázatok” éppúgy érzelmi alapon nyugszanak, éppúgy irracionálisak, s éppúgy a logikus gondolkodás előtti állapot termékei, mint a szabad akarat élménye. A szabadság és determinizmus közötti konfliktus két olyan ösztönös hit közötti ellentét, amelyeket felváltva, de azonos erővel élünk meg.

II

Az ősember élete csupa szertartás, amelynek az a célja, hogy valamilyen módon befolyásolja az életét irányító szellemeket. Hite szerint szabadon választhat, hogy elvégzi vagy nem ezeket a szertartásokat, hogy jól vagy rosszul végzi el őket. Mindez azt jelenti, hogy ilyenkor nincs kiszolgáltatva a sorsnak, mi több, bizonyos feltételek megléte esetén akár rá is kényszerítheti akaratát a szellemekre, és ily módon teljesen megfordíthatja a helyzetet. Az ősember nem ismeri fel ezt a paradoxont, mert istenei még mindig túlságosan emberiek, túlságosan tökéletlenek. Az isteneknek maguknak is szuperistenekre lenne szükségük, akik szabályoznák viselkedésüket, s így egy láncolaton keresztül fokozatosan eljutnánk egy teljesen személytelen, mindenütt jelen lévő és mindentudó istenséghez.

Az ősember megelégszik a determinizmusnak egy meglehetősen durva alapváltozatával. Ahogyan az emberi agy fejlődik, úgy egyre teljesebb magyarázatokat igényel, a determináló háló egyre szorosabb lesz, és az istenség, mely működteti, egyre tökéletesebb. Ezen a ponton a sors és az akarat paradoxona végre tudatosodik. Az isteni mindenhatóság és az emberi erőfeszítések közötti ellentmondás soha nem tapasztalt drámai erővel fejeződik ki a mitológiában. Éva ellenszegülve az isteni parancsnak, eszik a jó és a rossz tudás gyümölcséből; Prométheusz ellopja a tüzet az istenektől; Jákob megküzd az angyallal; Babel tornyát fölépítik, majd lerombolják. A két ösztön drámai csatát vív egymással, és a régebbi ösztön kivétel nélkül mindig győzedelmeskedik az újon, hiszen – amint azt láttuk – a szabadságélmény csak az ösztönök és gátlások magas szintű egyensúlyának tudatos átélésével jelentkezik. Így tehát minden egyes prométheuszi kísérlet vereséggel, büntetéssel vagy megaláztatással végződik. Augiász istállóját sosem sikerül kitakarítani; a Danaidák edénye soha nem telik meg, Sziszüphosz hiába fog örökké dolgozni. A védettségre irányuló vágy erősebb, mint a helyes választásban való hit. Egy olyan bolygón, ahol barátságosabb lenne az éghajlat és amelyet egy biológiailag kevésbé sebezhető faj népesítene be, elképzelhető, hogy a mitológia más utat járna be. Minden egyes csata az istenek felett aratott prométheuszi győzelemmel érne véget, s a faj szabadnak s bizakodónak nőne föl. Nem lennének

papok, vezérek és királyok. Mind-mind vonzó álmok nehéz időkre.

A konfliktus az Oidipusz király által halhatatlanná tett mítosztípusban tudatosodik a legmagasabb szinten. Oidipusz látzólag megőrzi szabad akaratát, miközben sorsa beteljesedik. A Párkák tisztában vannak vele, hogy szabad akaratából soha nem ölné meg apját s nem venné nőül saját anyját, így hát csalárd módon csapdát állítanak neki. Oidipusz „szabadsága” is része az isteni számításnak, s mint ilyen, nem sokat ér. A lényeges dolog azonban az, hogy a sors legalább a szabadság illúzióját kénytelen nyújtani az embernek.

A kereszténység egy fontos lépéssel előbbre vitte a megoldást. Az ember szabadsága nem illúzió többé, hanem valóság az ember szintjén; miközben Isten mindenható, mindentudó, és teljes egészében uralja az ember fölötti világot. A dilemma egyszerre lett hangsúlyosabb és oldódott meg azáltal, hogy a kettősség az emberi agyból átkerült a természetbe. Maga a világegyetem kettévált emberi és isteni akarat szintjére, mely egyenlő a sorssal. A szintek hierarchikus rendben sorakoznak, azaz az emberi elme nem tekinthet bele az isteni logika törvényeibe, míg Isten úgy olvas az ember gondolataiban, mint egy nyitott könyvben. Az Isten „nem az, ami szerintem te vagy, hanem ami te vagy tenmagadnak”. Az ősember világa egységes volt abban a tekintetben, hogy a sors isteni manipulátorai ugyanúgy gondolkoztak és viselkedtek, mint az emberek. A keresztény világ nem folytonos abban az értelemben, hogy különböző törvények hatnak a különböző szinteken – az Isten, az emberek és az állatok szintjén. A szabadság és determinizmus közötti logikai ellentmondás azáltal oldódott föl, hogy a hierarchia különböző szintjeihez más-más logikát rendeltünk hozzá.

Célszerűnek látszik megtartani a keresztény hierarchikus szintek következő jellemzőit:

Isten a végső magyarázat, de ez a magyarázat nem fogalmazható meg alacsonyabb (emberi) szinten.

A magasabb szinten uralkodó törvények nem vezethetők vissza, nem következtethetők ki az alacsonyabb szinten uralkodó törvényekből.

Az alacsonyabb szinten található jelenségek és az azokat szabályozó törvények megjelennek a magasabb szinten is, de ha

a magasabb szinten megfigyelhető jelenségek az alacsonyabb szinten is megjelennek, akkor megmagyarázhatatlannak és természetfelettinek tűnnek.

III

A sors akkor teljesedett ki és vált teljesen személytelenné, amikor a 17. század elején Isten matematikus lett. A mennyiségi és minőségi törvényekkel operáló új világmagyarázat szószólói szó szerint abban a hitben éltek, hogy Isten matematikai törvényszerűségek szerint alkotta meg a világot, és a bolygók mozgástörvényei azt az akaratát fejezik ki, hogy az égbolt harmóniáját megőrizze. De most, hogy a sors szerepét átvették az univerzális rend objektív törvényei, nem volt többé szükség szubjektív működtetőre, így Isten természeti törvénné lényegült át. Ha a törvény tökéletes, nincs szükség bíróra.

Az evolúciós spirál egy fölsőbb kanyarulatában tehát a világ ismét egységes lett. Ugyanazok a törvények szabályozták az atomok, a csillagok, a szerves anyagok, valamint az agy és magasabb rendű funkcióinak viselkedését. Az egyetlen különbség – amint láttuk – az volt, hogy a fölülről irányított determinizmus alulról irányított lett. Az ősember a maga képére formálta az isteneket; a kezdetleges fizika művelője megalkotta az atommag háromdimenziós modelljét. Ahogy a megfigyelések és magyarázatok tökéletesedtek, a modellek a bálványokhoz hasonlóan összeomlottak. Az istenek egyre inkább elszemélytelenedtek, a modellek egyre inkább eltávolodtak az anyagi világtól. Mind az emberi viselkedés fölfelé való projekciója, mind az ember tér- és időélményének lefelé való projekciója elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy tökéletes magyarázatul szolgáljon. Az isteni parancsolat, miszerint „Ne csináljatok magatoknak faragott bálványokat”, ugyanúgy érvényes Istenre, mint a többdimenziós térre, az elektronokra, a hullámnyalábokra és a kvantumokra.

Így tehát a tudományos determinizmus ugyanolyan krízis felé haladt, mint az oidipuszi mítoszban kifejeződő vallásos determinizmus. Ahelyett, hogy antropomorf istenek bábja lett volna, az ember fizikai-kémiai automata lett. Az alulról irányított sors ugyanolyan kis teret engedett a szabad választás élmé-

nyének, mint a fölülről irányított. Az átöröklés és a környezet vasmarkából éppúgy nem volt menekvés, mint a végzet istennőinek szorításából. Az egyetlen különbség az volt, hogy a filozófiai zsargon mindent megtett, hogy homályban tartsa a konfliktust. E század elejére azonban a filozófusok belefáradtak saját halandzsájukba, a „szabad akarat” kapcsolatos érvelést a jó ízléstől idegennek nyilvánították, s a teológusokra bízta. A British Museum könyvtárának összes könyve kevés lenne annak a ténynek a jelentőségét bizonyítani, miszerint ahelyett, hogy ginemet szopogatnám, ezt az esszét próbálom kiizzadni magamból.

Eddig paradoxonunknak csupán a logikai vonatkozásait vizsgáltuk. Vajon miként befolyásolja az etikai kérdéseket?

Az etikai rendszerek azon a ki nem mondott feltételezésen alapulnak, hogy fennáll a szabad választás lehetősége. Az ősember viselkedését azon cél határozza meg, hogy akár alázattal, akár erőszakkal, akár csellel, akár megvesztegetéssel befolyásolni tudja a szellemeket. Ez utóbbiban az öncsonkítás és az áldozat is benne foglaltatik. A kezdetleges etikák az ember szabad akaratát oly módon igyekeznek kihasználni, hogy megbékítsék a sorsot, és ily módon összebékítsék a meghatározót a meghatározottal. A szertartás a szabadságot és a sorsot összekötő híd.

Ahogy az istenség mindenhatósága kiteljesedik, úgy a durva, erőszakos módszerekkel is felhagynak, és az etikában az engelmesség és alázat válik uralkodóvá. A szabad akarat gyakorlása alárendelődik az isteni útmutatásnak. Erre az útmutatásra csak az akarat feláldozásával lehet szert tenni. A misztikus arra használja a szabadságát, hogy akaratát az elmélkedés teljes passzivitásába kényszerítse. Eksztázisban a szellem eggyé válik az egyetemes rend elvével, s ekkor mindenre megadatik a magyarázat. A két ellentétes ösztön egyikének ez a végső diadala azonban csak a másik, az akarat teljes vereségével érhető el. Az elkülönülés – mindenféle misztikus technika alapja – a következő képletben foglalható össze: *Nem akarok akarni.*

Amint az istenség tovább fejlődik s matematikai törvény lesz belőle, az etika is fejlődik, s mennyiségi nyelven fogalmaz: „A lehető legnagyobb boldogságot a lehető legtöbb ember számára.” Az etika tehát hű marad céljához, ahhoz, hogy összebékítse az ember szabadságát az ember sorsával. A szertartásokat azon-

ban ismét hozzá kell igazítani az istenség megváltozott jellegéhez. A nagy váltás előtt az ember alázattal közeledett a „földről érkező” sorshoz, most, hogy a sors „alulról irányít”, uralkodni akar rajta. A természet erői határozzák meg az ember sorsát, ugyanakkor a technika lehetővé teszi, hogy uralkodjon ezen erők fölött. Az ember sokkal inkább tudatában van hatalmának, mintsem függőségének. A nagy váltás előtt a magyarázat csak passzív meditáció útján volt elérhető, most aktív kutatással. A tudás objektiválódik. A nagy váltás előtt a bukás határozta meg az ember helyzetét. Most egy olyan evolúciós fejlődés, amely a túlélésért vívott küzdelemben alkalmazott állandó erőszaknak köszönhető. A kereszténység módszere, mely segítségével a társadalmat az isteni rendhez próbálta igazítani, a belülről jövő változást célozza meg. Az új módszer a matematikailag tökéletes társadalom elérése érdekében a kívülről jövő változást alkalmazta. Az új viselkedésminták a tétlenség helyett a cselekvést, az engedelmesség helyett az uralkodást, az alázatosság helyett a kegyetlenséget, az útmutatás helyett a hideg számítást részesítik előnyben. A szentet követi a forradalmár, a jógit a kommisszár.

A nagy váltás további következménye volt, hogy a magyarázat elvesztette megnyugtató jellegét. Mind a tudás, mind a biztonságérzet utáni vágy ugyanabban az ösztönben gyökerezik – a rejtelmet az ismerthez közelíteni. De mint minden ösztön, ez is szerteséjjel ágazott, ahogyan a szellemi szint magasabb lett, olyannyira, hogy ma már az analitikus éleslátására vagyunk utalva, hogy az hatoljon le a gyökerekig. A vallási determinizmus az ösztön minden ágát lefedte: Isten egymaga volt a magyarázat és a védelem. A tudományos determinizmus csak egy ágat fed le: az „alulról irányított sors” nem tudta egy atyai erő biztonságát nyújtani. Az elhanyagolt ág bosszút állt azzal, hogy visszatért az ősi mítoszokhoz; az őserdei tantam dob hangja elnyomta a tudomány órájának ketyegését.

IV

A tudományos determinizmus lappangó válsága körülbelül a századfordulón vált kritikussá a tudomány gyakorlatilag összes ágában, az elméleti fizikától a kísérleti embriológiáig.

1900 táján felfedezték, hogy bizonyos atommagok miniatűr Oidipuszként viselkednek. Tartották magukat egy tervhez, de ugyanakkor úgy tűnt, hogy saját vonatkoztatási rendszerükben szabadságot is élveztek. Hibátlanul beteljesítették a sorsukat, ami azt parancsolta, hogy egy milligramm rádiumnak bizonyos sebességgel fel kell bomlania (körülbelül 500 millió atom másodpercenként), s közben egy bizonyos sugárzást ki kell bocsátania (alfa- és béta-részecskéket, valamint gamma-sugarakat). Ugyanakkor azt találták, hogy egyetlen atomi Oidipusz sem reagál a környezetéből őt ért fizikai hatásokra. A Rutherford- és Soddy-féle törvény (1903) szerint a radioaktív atomok bomlása „spontán” módon történt, azaz független volt az atom fizikai állapotától, helyzetétől és környezetétől. Az atom pillanatnyi állapotának legteljesebb leírásából sem lehetett jövőbeli állapotára következtetni. Sorsát „nem külső, hanem belső erők határozták meg” (Jeans). Az adott atom szabadnak tűnt abban az értelemben, hogy viselkedését képtelenség volt a fizika nyelvén leírni. 1917-ben Einstein kimutatta, hogy *minden* atom rendelkezik a „spontán” bomlás képességével. A húszas években Schrödinger kimondta, hogy az üres téren áthaladó elektron tartózkodási helye csak valószínűsíthető, s nem tudható biztosan. Heisenberg azt feltételezte, hogy az atomon belül található elektronokra ugyanez jellemző. Dirac pedig azt feltételezte, hogy minden időbeli és térbeli jelenség olyan szubsztrátumból ered, amely nincs sem térben, sem időben, s semmiféle méréssel nem ragadható meg.

Ezek az eredmények forradalmasították a fizikát, ugyanakkor teret engedtek vad metafizikus spekulációknak is, a teológiai szemináriumoktól egészen Dorothy Sayers kisasszony detektívregényeiig. Csupán az okozott csalódást, hogy a látszólagos anarchia eltűnt, s a determinizmus visszaszerezte elvesztett jogait, amint a parányok világából a szabad szemmel is látható dolgok világába léptünk. Bármennyire Oidipusz-szerűen viselkedett is egy atom, nagyobb méretű atomcsoportok szigorúan kiszámítható módon viselkedtek.

A modern fizika jelentősége nem abban áll, hogy valamiféle isteni eredetű hatóerőt fedezett fel az atomban, hanem abban, hogy megmutatta a csak fizikai magyarázatok korlátait. Ennek a lényege a következő: a mikroszkopikus történések nem írhatók le, illetve nem magyarázhatók meg megfelelően a mi min-

dennapi, makroszkopikus világunk tér-, idő- és oksági tapasztalata alapján. Az ember tapasztalati világa nem alkalmazható alacsonyabb szinten. A modern kozmológia a maga görbült tér-idő fogalmával bebizonyította, hogy magasabb szinten sem.

A szabadság és determinizmus antinómiája tehát a következőképpen fordítható le az atomok világára.

Az egyes elektronok, atommagok „szabadsága” nem önkényességet vagy isteni sugallatot jelöl, hanem csupán azt, hogy nem hatnak rá olyan meghatározó tényezők, mint amik az emberléptékű világban működnek. Viselkedésük nem definiálható, illetve nem magyarázható meg sem mennyiségi méréssel, sem az emberi tapasztalásvilágon alapuló gondolati folyamatokkal. Az atom „nem e világból való”, ha világon a mi tér-idővel kapcsolatos tapasztalatunkat értjük. Más szerveződési szinten található, amely szint kapcsolatai és viszonylatai nem vezethetők vissza a makroszkopikus szintre, és nem következtethetők ki abból.

A főnti bekezdés minden mondatában megtalálható a „nem” szócska. A szubatomikus szintről tett minden állításunk tagadás, ami a fizikai magyarázatok korlátaira utal. Nincs rá semmi okunk azonban, hogy e korlátok felfedezését tragédiaként éljük meg, vagy éppen a szeplőtelen fogantatás bizonyítékát lássuk bennük. Mindössze arról van szó, hogy a mennyiségi mutatók segítségével remélt teljes világmagyarázat éppúgy hiú ábrándnak bizonyult, miként a múltban az isteni eredetű világmagyarázatok. Végül is mindössze háromszáz év telt el azóta, hogy Isten matematikusként kezdett működni, s még rengeteg idő áll rendelkezésünkre további átalakulásokra. A mennyiségi mutatók monopóliuma a végéhez közeledik, de már kezdenek megjelenni új magyarázó elvek. Addig is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tudomány ugyanolyan félmegoldásokat alkalmaz a paradoxonok megmagyarázására, mint tette azt a vallás valamikor. Elveti az egyetlen átfogó törvény által uralt egységes világegyetem gondolatát, és a „szerveződési szintek” hierarchiájával helyettesíti azt. Ez – sok rémült tudós vélekedésével ellentétben – nem jelent visszatérést a vallásos gondolkodáshoz, csupán *módszerbeli* rokonságot jelent annak érdekében, hogy a szabadság és determinizmus paradoxona feloldódjék. Olyan kérdés ez, ami rejtve marad és szunnyad egészen addig, amíg a rá adott válasz nem tökéletes. Amint a magyarázat tökéletesedik, válságként pattan ki.

A modern biológiában a világ hierarchikus „szerveződési szintekre” való felosztása sokkal inkább szükséges félmegoldás, mint a fizikában. A régiről az új szemléletmódra való áttérés többek között J. Needham, a cambridge-i biológus írásaiban tükröződik. Needham példája különösképpen érdekes, mivel egy erősen marxista, sőt sztálinista elképzelést valló iskolához tartozik. Innen adódik, hogy makacsul vonakodik elmozdulni olyan irányba, aminek még ha egészen kis mértékben is, de „metafizikus” vagy „vitalista” íze van. Ennek ellenére saját laboratóriumi eredményeik és intellektuális őszinteségük arra készítetik a tudomány komisszárjait, hogy bármilyen vonakodva is, de ússzanak az árral. A Needham által megtett út két idézettel jellemezhető.

1928-ban ezt írta: „Manapság a zoológia összehasonlító biokémiává vált, a fiziológia pedig biofizikává”; 1941-ben pedig így írt: „A biológiai szerveződés nem »redukálható« fizikai-kémiai szerveződéssé, mert soha semmi sem redukálható semmivé. Amint Samuel Butler megjegyezte egyszer: „Soha semmi sem *csupán* az, ami”...¹

A biológia válsága a múlt század végén a kísérleti embriológia fejlődésével kezdődött. 1895-ben Driesch kimutatta, hogy a tudományban tapasztalható várakozás ellenére bizonyos fajok embrióit tetszés szerint lehet manipulálni anélkül, hogy a végeredmény megváltozna. Ha a béka petesejtjének első osztódása után a keletkező egyik sejtet (ami normális esetben a kikelő béka egyik fele lett volna) eltávolították, az eredmény nem egy félig kifejlett béka lett, hanem egy kisebb, de teljesen kifejlett béka. Ha a kísérletet megismételték egy későbbi blasztuláris stádiumban, az eredmény ugyanaz lett; a blasztuláris embrió nagyszámú sejtjét el lehet távolítani, illetve át lehet rendezni anélkül, hogy az eredmény megváltozna. Ha egy göte majdani farkát oda tették, ahol a lábnek kell kinőnie, akkor láb, s nem fark lett belőle. Ez a tény nagy megdöbbenést váltott ki. Hiszen ha a blasztula sejtjeit és sejtiszöveit fizikai és kémiai törvények arra programozták, hogy fél góték vagy gőtefarkak nőjenek belőlük, hogyan gondolhatták meg magukat, és hogyan lett belőlük egész göte, illetve láb? Nyilvánvalóan abszurd volt az a feltételezés, hogy a sejtben található fizikai és kémiai szabályozó

mechanizmusok felkészültek dr. Driesch kérésére és a beavatkozásra adott megfelelő reakcióra.

A megdöbbenés még nagyobb lett, amikor felfedezték, hogy az embrió bizonyos fejlődési stádiumán túl a folyamat megfordult. A gasztruláris állapotot elért embriórészek elveszítik azt a képességüket, hogy a jövőben más testrészé alakuljanak, s a jelek szerint olyan erősen determináltak, hogy kövessék a maguk fejlődési útját, hogy ha levágják őket és az embrionális test más részéhez illesztik, nemcsak úgy nőnek tovább, mintha eredeti helyükön volnának, de még a gazdaszövetet is kényszerítik, hogy saját fejlődését a vendéghez igazítsa (amennyiben persze a gazdaszövet még flexibilis állapotban van). Speeman és Mangold (1924) új átültetési technikával fantasztikus eredményeket ért el. Amikor az ebihal szemplakodlemézét eltávolítják a fejből és beültetik a has bőre alá, a bőr átlátszó lesz, és tökéletes lencse és szaruhártya alakul ki rajta a hasi szem számára. Legvégül Paul Weis felfedezte, hogy az említett jelenségek nem korlátozódnak az embrionális állapotra, előfordulnak a teljesen kifejlett egyedek regenerációs szöveteiben is. Egy eltávolított gőtefarok csontjából vett fiatal szövetből láb lesz, ha „lábhelyre” kerül. Az idősebb farokcsontszövetből farok lesz, bárhová is kerül.

Az a mechanisztikus elképzelés, hogy az életet szabályozó törvények csupán kiterjesztései a fizikai és kémiai törvényeknek, teljes vereséget szenvedett. A kísérleti embriológia felfedezései pedig csupán a biológia más ágaiban elért analóg fejlemények legdurvább példái. A szabadság és determinizmus közötti konfliktus még erőteljesebben jelentkezik a sejtek világában, mint az atomok esetében. A „szabadságot” itt is csak abban az értelemben szabad felfogni, hogy az élő szervezet lehetőségeit a szervetlen szinten adott magyarázatok korántsem merítik ki. Egy blasztoméra azon szabadsága, hogy egy negyed vagy egy teljes békává fejlődik, nyilvánvalóan az önkényesség ellentéte. Viselkedését csak úgy lehet „megmagyarázni”, hogy a megfelelő szinten gyűjtjük össze, illetve értékeljük a kísérleti eredményeket. A fizikai és kémiai törvényekre alapozott jóslatokkal semmire sem megyünk.

A probléma megoldására tett első kísérlet nem vezetett eredményre. Driesch „entelecheiái” csupán terminológiai álmegoldásnak tekinthetők, hasonlóan a 19. századi fizikus éteréhez.

Driesch az ősi technikát követve csupán görög nevet adott az ismeretlennek. Ugyanannyi erővel minden atommaghoz hozzárendelhetünk egy entelecheiát, vagy dr. Broadot idézve, „az entelecheia-elmélet csak akkor magyarázhatja meg a tényeket, ha az entelecheiát olyan emelkedett szellemnek tekintjük, amely kiérdemli az »isten« nevet”.²

A harmincas években, miután a vitalisták és a mechanikus világnézet híveinek vitája véget ért, az a félmegoldás, hogy a világot hierarchikus „szerveződési szintekre” osszák, többé-kevésbé elfogadott lett a biológusok körében, bár úgy tűnik, a filozófiai vonatkozásokat mindenki szabadon értelmezte.³

A hierarchia egyes szintjein működő törvények vagy „szervező kapcsolatok” kétfélék. (a) Nem specifikus törvények (például az inercia), amelyek minden szinten megtalálhatók, de amelyeknek a magyarázat szempontjából kicsi az értékük. Az a törvény, amely szerint egy tojás nem esik le a tányéromról, csak ha lelököm róla, semmivel sem gazdagítja a tojással kapcsolatos ismereteimet. (b) A másik a specifikus törvények csoportja, amik gyakorlatilag minden olyan ismeretet tartalmaznak, amit érdemes egy adott dologról tudni. Ezeket a törvényeket sem visszavezetni nem lehet a hierarchia alacsonyabb szintjeire, sem azokból levezetni nem lehet. Csak a vizsgált jelenségek megfelelő szinten való tanulmányozása útján fogalmazhatók meg. Ahol ez nem lehetséges anélkül, hogy a tanulmányozandó rendszert teljesen föl ne borítanánk – például a szubatomi szinten –, ott nem lehet törvényeket megfogalmazni.

Mindebből az következik, hogy egy adott dolog különböző szinteken különböző jellegzetességeket mutat, attól függően, hogy milyen konkrét „szervező kapcsolatok” hatnak rá. Így tehát szénmolekulák egy csoportja más tulajdonságokat mutat elemként egy szervetlen vegyületben, másokat egy szerves vegyületben, megint másokat a kristály-, kolloid- és biokémiai szinten. Egy ondósejt alkotórészei más tulajdonságokat mutatnak in vitro állapotban, mást a herezacskóban, mást a méhben, mást blasztuláris állapotban, mást gasztruláris állapotban, és megint mást a kifejlett szervezetben. Egyik említett konkrét tulajdonság sem jósolható meg alacsonyabb szintről, még csak a vegyületek kémiai jellemzői sem jósolhatók meg az alkotórészek fizikai adataiból. Ezek az új minőségek hirtelen keletkeznek, mintegy ugrásszerűen, a maguk megfelelő szintjén. Innen a név, „ugráselmélet”.⁴

Ahogy a folyamatokat sem jósolhatjuk meg alacsonyabb szintről „fölfelé”, úgy „lefelé”, alkotórészeikre bontva sem lehet tökéletesen elemezni őket. Az elemzés ugyanis azt jelenti, hogy részeket elszigetelünk az egésztől, az elszigetelt rész pedig nem úgy funkcionál, mint egyébként az egészben. Amikor a fiziológus egy szövetkultúrát vizsgál, lehet, hogy mesterséges szerves környezet segítségével bizonyos fokig képes rekonstruálni a testben uralkodó viszonyokat. Tökéletesen azonban ez sohasem sikerülhet. „A rész környezete az egész szervezet” (Woodger). A vese kanyarulat csatornájából eltávolított sejt szövetkultúrában azokat az anyagcsere-változásokat mutatja, amelyek minden sejtre jellemzőek. Elvesznek azok a konkrét jellegzetességek azonban, amelyek mint vesesejtet jellemzik. Természetesen ugyanez történik, ha az elemzéssel lejjebb haladunk a kémiai összetevők irányába, hiszen a kémikus annak érdekében, hogy eljusson ezekhez, rendszerint kénytelen az összes közbeeső szintet elpusztítani. Mindezt figyelembe véve az egész viselkedését megfelelően tanulmányozni és leírni csak az egészek egymáshoz való viszonyában lehet, míg a rész konkrét viselkedését csak más részekhez való viszonyában. Az izoláció pontosan a rész „rész jellegét” pusztítja el, s ez így van akkor is, ha egyre kisebb részek felé haladunk.

Az elemzés mindössze a folyamatban részt vevő közös tényezőket tárja föl, de maga a folyamat nem rekonstruálható úgy, hogy ezeket az összetevőket ismét összerakjuk. Integrálódási törvényeik minden szinten mások. Ily módon ha egy négyzetet pontokra bontok, akkor ezeket a szorzás szabályai szerint kell ismét összeraknom. Ha egy ellipszis pontjairól van szó, akkor az integrálszámítás szabályait kell alkalmaznom. Ha egy arc képről van szó, új kapcsolatok keletkeznek. Az egyes szintek nem a szinteken található dolgok minősége szerint különböznek egymástól, hanem aszerint, hogy ezek a dolgok az egyes szinteken hogyan kapcsolódnak, valamint a kapcsolódások eredményeképpen létrejövő új tulajdonságok és értékek szerint. Egy adott szint „szabadságát” azok az új értékek és kapcsolatok jelentik, amik nem voltak jelen az alacsonyabb szint determinánsai között. Egy adott szint „sorsa” pedig az eggyel fölötte található szinten uralkodó törvényektől függ. Olyan törvények ezek, amelyek nem jósolhatók meg, és nem egyszerűsíthetők le.

Más szavakkal: az egész szabadsága a rész sorsa. Csak úgy érthetjük meg a sorsot, ha megértjük rész mivoltunkat. Pontosan ezt mondták a misztikusok is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a miszticizmus győzelmet aratott volna a tudomány fölött, csupán azt, hogy fölismerjük: a tudomány a saját berkeiben milyen korlátokkal rendelkezik.

VI

Csodálatos dolog megfigyelni, ahogyan a szintek hierarchiája és a szintek egységes mennyiségi törvényekkel való leredukálhatatlansága egymástól függetlenül megjelent a tudomány különböző ágaiban.

A pszichológiában a mennyiségi mutatók használata a század elején kezdett háttérbe szorulni. A Köhler, Koffka és Wertheimer által kidolgozott Gestalt pszichológiában az „egész” fogalma teljességgel eluralkodott a húszas évek végén. Ugyanígy az elemi érzéki tapasztalatokat érzékelhető egészekbe integráló konkrét törvények is elterjedtek.

Ha az egészet egy háromszöggént fogjuk föl, s azt részeire bontjuk, három mérhető, adott hosszúságú egyenes vonalat kapunk. Nyilvánvaló, hogy egy három centiméter hosszúságú fekete vonal mint *érzéki benyomás* ugyancsak különbözik egy háromszög átfogójától. Konkrét jellege csak akkor észlelhető, ha az egész megfelelő helyén vizsgáljuk. Érzéki benyomásként a „fekete vonal” éppúgy különbözik az átfogótól, mint ahogyan egy elkülönített vesesejt különbözik a vesében található vesesejttől. Kétszeresen hangsúlyoztam, hogy „érzéki benyomásként”, mivel a rajztáblán a fekete vonal semmit sem változik, függetlenül attól, hogy része-e egy háromszögnek, vagy nem. Letakarhatom a másik két oldalt, s a vonal nem változik – a papíron való fizikai valójában. *Észleletként* korántsem marad azonban ugyanaz. Az érzékelés szintjén a fekete vonal jellege megváltozik, amikor érvényesül a másik két rész hatása. A szellemi síkon érzékelt elemek kölcsönhatása ugyanannyira valószínűs, mint a vesesejtek közötti kölcsönhatás. Eszerint egészen bizonyos, hogy van valamiféle fiziológiai megfelelője az agyban, s Köhler feltételezése szerint elektromos áram folyik a retinális pontok agykérgi nyúlványai között. Ugyanúgy lehet-

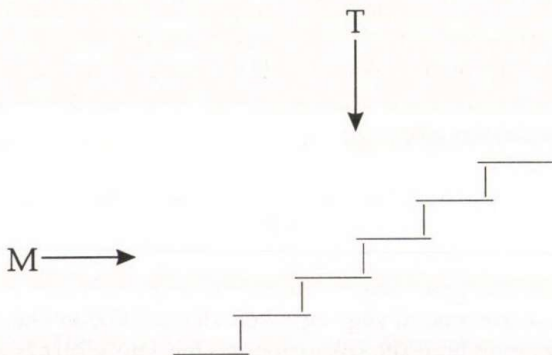
ségesek egyéb fiziológiai hipotézisek is. A lényeg nem a fiziológiai folyamat természete, hanem az a tény, hogy a rajztábla szintjén a három vonal egymásra semmiféle hatással nem lévő statikus mozaikot alkot, míg agyi-gondolati szinten egymással automatikusan dinamikus kapcsolatba lépnek, s belőlük egész keletkezik. Lehet, hogy mindez meglehetősen nyilvánvalónak tűnik a laikus számára, aki azonban nincs tisztában vele, hogy a régi atomista pszichológia mennyire reménytelenül leragadt az „érzet”, „érzékelés”, „jelentés” közötti kétértelmű különbségtetésben. Az atomista pszichológiában az agy egyfajta ernyőként szolgált, amire a retina statikus mozaikképet vetített. Ez egy második megfigyelő vagy agy létét feltételezte, ami átalakította az „érzetet” „érzékeléssé”, s felruházta azt a háromszögalakúság „jelentésével”. A Gestalt pszichológia éppúgy nem magyarázza meg, hogyan keletkezik a gondolati szint, mint ahogyan a biológia sem magyarázza meg az élet keletkezését. Amint azonban az a bizonyos szint megjelenik, a rávetülő dolgokat egy sajátos szervező elv integrálja, s a gondolkodás rejtélye leredukálódik a minőségileg különböző szintek már ismert hierarchikus elvére.

VII

Az általunk tárgyalt szintek hierarchiáját emelkedően található teraszok sorozataként vagy egy széles lépcsőházként képzelhetjük el. Az egyes lépcsőfokok vízszintes felülete jelöli azt a mezőt, amin az adott szint törvényei hatnak, míg a függőleges felületek azokat az „ugrásokat” jelölik, amelyek a magasabb szintekhez vezetnek. A lépcsőfokok nagyjából a következőképpen követik egymást: tér-idő, szubatomi jelenségek, fizika, kémia, kristályok (parakristályok), (vírusok), nem osztódó szerves összetevők (fehérjék, enzimek, hormonok stb.), osztódó szerves összetevők (sejttöredékek és néhány sejt), magasabb rendű (nem osztódó) sejtek és szervek; s így tovább, egészen a magasabb agyi funkciókig. Néhány lépcsőfokot majd alfokokra kell osztani, és a magasabb szinteken a lépcsőház el fog ágazni. Érvelésünk szempontjából azonban mindez figyelmen kívül hagyható. Találunk aztán még „mezoformákat” is – olyan hibridekről van szó, mint a parakristályok és feltehetően a vírusok. A mechani-

kus világnézet hívei azzal érveltek, hogy ezek a szintek közötti folytonosság bizonyítékai. A modern biológia ezt az elképzelést gyakorlatilag már túlhaladta ugyanúgy, ahogyan a hermafroditák létezéséből sem fog senki arra a következtetésre jutni, hogy a férfi és női szerep csak mennyiségileg s nem minőségileg különbözik egymástól. „Ha az egymást követő szerveződési szintek közötti lépcsőfokokat alaposan szemügyre vesszük, mondja Needham, azt látjuk, hogy a közöttük húzódó éles elválasztóvonalakat a mezoformák léte még jobban kiemeli... Ezek a létezési formák minél jobban megértjük őket, annál inkább kihozzák a lényegesen új elemeket, amelyek az általunk életnek nevezett magasabb rendű szerveződési formát jellemzik.”⁵

Ha mármost az említett lépcsős szerkezetet grafikusán ábrázoljuk, azt találjuk, hogy kétféleképpen szemléltethetjük:

A T-vel jelölt függőleges nyíl a Tudományos megfigyelőt jelöli. Az ő nézőpontjából az egyes szintek egy függőleges síkon helyezkednek el, s a fizikától a pszichológiáig terjedő folyamatos színképet alkotnak. A szintek közötti ugrások csupán vékony választóvonalaknak tűnnek. A vonalak által határolt területeken minden vagy „megmagyarázható”, vagy hamarosan az lesz. A törvény és a rend birodalma ez, ahol nincsen semmi rejtély – eltekintve azoktól a zavaró választóvonalaktól.

Ha azonban az M-mel jelölt vízszintes nyíl irányából tekintünk rendszerünkre, minden megmagyarázhatatlanul rejtélyessé válik. A vonalak által határolt területek eltűnnek, s csak a köztük lévő ugrásokat látjuk. T adottnak látja a jelenséget, M azt a titkot látja, ahogyan ez az „adottság” kiszámíthatatlan szint-

emelkedésekben jelentkezik. Nem egyetlen teremtő aktusban, hanem ritmikus creatio continuában.

„Az új, nagy szerveződési szintek keletkezését még nem tisztáztuk”, írja Needham tudat alatti iróniával, hiszen épp ez a „tisztázás” a tudományos magyarázat elsődleges célja. „Nem szabad elfelejtenünk, hogy bár meglehetősen tökéletesen tudjuk ábrázolni egy adott magas szerveződési szinten uralkodó törvényeket, sohasem remélhetjük, hogy megértjük, hogyan illeszkednek a természet egészébe, azaz hogyan kapcsolódnak az eggyel fölöttük, illetve eggyel alattuk lévő szintekhez. S ebben nincs semmi maradiság, semmi animizmus...”⁶

Valóban nincsen semmi obskúrus abban, hogy beismerjük, hogy egy tény homályos. Hisz a titok nyitja nem más, mint hogy a specifikus szervező elvek csak a „vízszintes” síkokon működnek, s sem következtetni nem lehet rájuk, sem le redukálni nem lehet őket. Más szavakkal, *nincsenek olyan törvényeink, amik függőleges irányban hatnának.*⁷

Ha létezne függőleges törvény, annak a segítségével megmagyarázhatnánk vagy előre jelezhetnénk, hogy a magasabb létezési formák hogyan, mikor és miért jönnek létre. Annak ellenére, hogy nem tudunk ilyen törvényeket tudományosan megfogalmazni, van némi sejtésünk azokról az általános törvényszerűségekről, amelyek közrejátszanak a magasabb szintek létrejöttében. Ilyen, a felhalmozódás „szinteken átívelő” törvényszerűségei például az aggregáció és szegregáció, amik különböző szinteken vonzasként és taszításként, integrációként és specializációként, növekedésként és osztódásként, vagy éppen a nemi és a halálösztön formájában jelennek meg. De ilyenek még a szimmetria és az alkalmazkodás vagy harmónia. Még egyszer idézem azt a Needhamet, aki valamikor a mechanikus világnézetet vallotta magáénak, aki nemrég tért át a marxizmusra, s aki annyira vigyáz, hogy ne essen az obskurantizmus bűnébe:

„...Ennek ellenére Drummondal együtt mondhatjuk, hogy lehet valami közös a világban található különböző szerveződési szintekre jellemző kapcsolatokban. S emlékszünk arra a nagyszerű könyvre, amiben Siegmund Freud leírja, amit »Eros feladatának« nevezett... Ebből a nézőpontból a szerelem és bajtársiasság kötelékei megegyeznek azokkal a különböző erőkkel, amik összetartják a részecskéket a kolloidális, a kristály-, a molekuláris, sőt akár a szubatomi szinteken...”

A szimmetria, a harmónia és a szeretet mint a lét összes szintjén ható közös szervező erők – ugyancsak ismerősen csengetnek ezek számunkra. Ha azonban ez miszticizmus, akkor másfajta miszticizmus. Az „ignoramus” az utazás végén, s nem az elején hangzik el.

VIII

A sorsszerűség és a szabadság paradoxonába belebonyolódott vallásos magyarázat kénytelen volt a világ egységes voltáról vallott elképzelését föladni, s azt hierarchikus szintekkel helyettesíteni. Ma a tudomány kényszerül erre a félmegoldásra. Ha összehasonlítjuk a keresztény és a tudományos hierarchiakat, kiviláglik a módszer azonossága. Főntebb a következőket mondtuk a keresztényi hierarchiáról:

- a felsőbb szint törvényei nem vezethetők vissza egy alsóbb szintre és nem jósolhatóak meg abból;
- az alacsonyabb szinten megfigyelhető jelenségek, valamint az azokat irányító törvények megjelennek a magasabb szinten, de
- a magasabb szinten megfigyelhető jelenségek, ha megjelennek az alacsonyabb szinten, megmagyarázhatatlannak és természetfeletlinek tűnnek.

Mindez ugyanúgy áll, mondjuk, a biokémia és az embriológia kapcsolatára.

A vallás azt is tanította továbbá, hogy két megismerési mód létezik: a vízszintes, világi síkok *fölfedezése*, és a függőleges, transzcendens renden való *töprengés*. A második közelítés azt jelenti, hogy átgázolunk a szintek határain. Innen adódik, hogy a misztikusokra ugyanolyan bizalmatlanul tekint mind az egyház, mind a tudomány, mind a tudósok, mind a teológusok. Mégis a papok és tudósok egyaránt kénytelenek voltak felismerni saját korlátaikat, s azt, hogy a „másik” módszer érvényes eszköz arra, hogy a lét végső, mély kérdéseit megragadjuk vele.

A vallás lépcsőjén csak néhány meredek lépcsőfok van az élettelen anyag és Isten között, és ezek nagyjából megfelelnek a teremtés hat napjának. A tudomány lépcsőjén sok apró lépcsőfok van. A szintek közötti magasságkülönbség gyakran alig észrevehető, s további finomabb alszintek keletkezése várható. De a természet nem ismeri a folyamatosságot, csak az ugráso-

kat, s egy lépcsőből soha nem lesz lejtő, akkor sem, ha a fokok végtelenül kicsik lesznek. Hisz bármikor találhatunk egy megfelelően kicsi részecskét, ami nyugalmi állapotban marad a lépcsőn, viszont legurul a lejtőn. Merőlegesen beeső fényben az egész lépcső árnyékban marad annak a számára, aki előlről szemléli.

A két megismerési mód nem érvényteleníti egymást, hanem kiegészíti. Elvesztettünk egy illúziót, de visszanyertük azt a jogunkat, hogy mélyítsük a valóság megértését, mégpedig olyan módszerekkel, amelyeket egy generációval ezelőtt senki sem említhetett pirulás nélkül. Newton látott valamit leesni a fáról, s kiszámította tömegét, energiáját és gyorsulását. Ma visszatérünk ahhoz a tényhez, hogy az a valami egy alma volt.

IX

Ha majd a szerveződési szintek elmélete ugyanúgy beépül gondolkodásunkba, mint a 19. században a dolgok egyneműségéről és redukálhatóságáról vallott elképzelés, akkor mind az esztétikában, mind az etikában és tudományelméletben sok zűrzavart tudunk elkerülni. Az említett zűrzavarok abból adódnak, hogy a csak egy adott szintre jellemző törvényeket egy másik szintre alkalmazzuk. Továbbá abból a megrögzött szokásunkból, hogy „egyszerűsítünk” – például etikai szempontokat biológiai viszonyokra.

Freud *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke* című tanulmánya az alkalmazott pszichológia mesterműve. Ugyanúgy eredeti munka, mint a hieroglifák Champollion által való megfejtése. Mona Lisa mosolyának elemzése ugyanolyan izgalmas olvasmány, mint egy detektívregény. A kép művészi kvalitásairól azonban semmit sem magyaráz meg. Maga Leonardo nyitott könyv lesz számunkra, csak mint festőről nem tudunk meg róla semmit. „A kórtörténetnek nem célja, mondja Freud, hogy [Leonardo] teljesítményét megmagyarázza; senki ne ítéljen el azért, hogy megszegtem egy olyan ígéretet, amit sohasem tettem... Örömmel vezetnék vissza a művészi tevékenységet annak ösztönerejéhez. Ez az a pont azonban, ahol eszközeink elégtelennek bizonyulnak...” Freud tisztában volt módszerének korlátaival. Ugyanígy Marx is. Azonban a freudistákról és a

marxistákról ez már nem mondható el. Fenntartják maguknak azt a jogot, hogy az összes jelenséget egy általuk mágikus csodaszernek tartott módszerrel magyarázzák meg. Ez a közelítés nem minden esetben intellektuálisan tudatos. Ha az analitikust sarokba szorítják, beismeri, hogy a vásznon megjelenő sajátos értékeket nem lehet sem a festék összetételével, sem a festő kórtörténetével kapcsolatba hozni. Hasonló helyzetben a marxista sértődötten tagadja majd, hogy bármikor is azt állította volna, a gazdasági tényezőkkel mindent meg lehet magyarázni. Tudat alatti hajlamuk azonban mániás túllhangsúlyozásban nyilvánul meg, s a gyakorlatban a marxista a fasizmust kizárólag gazdasági tényezőkkel „magyarázza”, míg az adleriánus Napóleont alacsony természetével. Teszi ezt anélkül, hogy azt is megmondaná, miért nem lesz minden alacsony emberből Napoleon. Ebből többek között az is következik, hogy a kreatív emberek jobb, ha mindaddig nem analizáltatják magukat, míg belső nyavalyájuk nem befolyásolja hátrányosan alkotókészségüket. Elméletben a pszichoanalízis segíti a művészt komplexusainak szublimálásában. A legtöbb esetben azonban ez a kívülről előidézett szublimáció nem a művészi alkotásban jelenik meg, hanem egyrészt racionalizál, másrészt csökkenti vagy akár el is pusztítja a gerjesztő feszültséget. Soha nem hallottam még olyan neurózisban szenvedő betegről, akiből úgy vált volna művész, hogy megtanult szublimálni a pszichoanalitikus heverőjén. Azok a képek, amiket Jung betegei ahelyett festenek, hogy görcsökben rángatóznának, mindig szánalmat keltenek, míg a skizofréniaiban szenvedő betegek rajzai többnyire csodálatot.

Mindezekből az is következik, hogy ha egy mű „jobb megértése” céljából elolvassuk a művész életrajzát, történelmi háttérismereteket szerzünk stb., akkor nem konkrét, nem csak a műre jellemző, leegyszerűsítő megértéshez jutunk, ami nem engedi, hogy a maga szintjén értelmezzük az adott értékrendszert. Az előszókat mindig a mű után szabad csak elolvasni, sohasem előtte. A *Julius Ceasart* soha nem tudtam igazán élvezni, mivel tudtam, hogy Shakespeare Brutus-ábrázolására hatott Essex grófjának pere. Mióta olvastam Freud Leonardóról írott tanulmányát, Mona Lisa számomra valamiféle kóreset bizonyítéka lett. A fiatal X. szerelmes verseinek élvezetében zavar, hogy láttam, amint Beatricéje a „George”-hoz címzett kocsmában beseggelt a sörtől. Az értékek lejáratódása nem a dekadencia

tünete, épp ellenkezőleg, annak az optimista törekvésnek a maradványa, hogy a különböző szinteket egységes törvényekre vezessük vissza.

X

A „leegyszerűsítésre” irányuló törekvés és az ezt követő zűrzavar különösen tragikus dolgokat eredményez az etika terén.

Napjainkban öt fő elkorcsosult etikai rendszert különböztethetünk meg, amelyek a következő okokra vezethetők vissza: (a) az etikai értékek nullára való redukálására, és/vagy (b) biológiai, (c) pszichológiai, (d) mennyiségi és (e) a miszticizmus világából kölcsönzött fogalmak alkalmazása az etikára. Többnyire több tényező együtt jelentkezik, kényelmesebb azonban egyesével szemügyre venni őket.

(a) Az a rögeszme, hogy a dolgokat elemezni, az etikai értékeket pedig redukálni kell, amennyiben túlságosan szabadjára engedik, nyílt vagy rejtett nihilizmushoz vezet. A redukció *ad infinitum* és *ad absurdum* lesz. „Ha hisz, akkor nem hiszi, hogy hisz. Ha pedig nem hisz, akkor nem hiszi, hogy nem hisz” – mondja Kirillov az *Ördögökben*. „...Az egész bolygó hazugság, és hazugságra és ostoba gúnyra van felépítve. Tehát maguk a bolygó törvényei is mind hazugságok és az ördög boházatai.”

A nihilizmus ritkán ölt úgy testet politikai mozgalmakban, mint az 1860-as években az orosz értelmiség körében. Ugyanígy ritkán ölt testet olyan sátáni alakokban, mint Bakunyin barátja, Nacsajev és annak csoportja. Elemei azonban behálózzák a materialista filozófiát. Úgyszintén áthatja a korrupt politikusok, prostituáltak, vezető üzletemberek, bűnözők és csirkefogók „saját bejáratú filozófiáját” is. Bárki, akinek van egy kis tapasztalata a szociális munkában, jól tudja, hogy a legtöbb antiszociális elemnek van egy olyan féltékenyen őrzött magánfilozófiája, amiről azt hiszi, egyedül ő fedezte föl. Ha egyszer legitimnek fogadjuk el a redukció elvét, azt már semmiképpen sem lehet megcáfolni. Amennyiben a világot teljesen homogénnek tételezzük föl, törvényeit vissza kell tudnunk vezetni vagy fölfele Istenhez, vagy lefelé a káoszhoz. A nihilizmus a második utat választja.

Egyfajta fordított nihilizmus fejeződik ki abban a kifejezésben, hogy „tout comprendre c'est tout pardonner”. Ez egyike a

valaha elhangzott leghomályosabb kifejezéseknek. A „pardonner” szó etikai ítéletet sejtet, amely ítélet azon a feltevésen nyugszik, hogy létezik szabad választás. A szabad választás mint tapasztalati tény *kizárólag* az etikai szint sajátossága. Ezt az ítéletet kell most „megbocsátani”, azaz érvényteleníteni a megértés segítségével. Ha mármost ez a megértés *konkrét*, akkor mindenképpen olyan ítélethez kell vezetnie, ami ugyanolyan, mint az érvénytelenítendő ítélet. Másrészt ha a megértés pszichológiai, biológiai stb. szintekre való redukcióból származik, akkor hiányoznak belőle azok a fontos tényezők, amiken az ítélet nyugszik. Ily módon a megértés nem érvénytelenítheti az ítéletet.

A náciizmust egyrészt az általa keltett társadalmi nyugtalan-ság miatt ítélem el, másrészt abból a föltételezésből kiindulva, hogy bizonyos határokon belül mindenki választhat, hogy akar-e náci lenni vagy nem. Tehát küzdök azok ellen, akik náci, s próbálok másokat megakadályozni abban, hogy náci legyenek. Ez az ítélet az általam megfigyelték megértésén nyugszik, ezért a megértésem nem érvénytelenítheti. Ha azonban *kizárólag* az én náciim lelkiületét kialakító történelmi, faji és környezeti tényezőkre koncentrálok, lehet, hogy megbocsátok neki, mondván, „szegény fickó, nem tehet róla”. Megbocsátásomnak azonban az az ára, hogy egy állat vagy gép szintjére süllyesztem az illetőt, s ily módon nem engedem arra a szintre, amin ítélezem. S ha csupán tetteiért nem felelős állat vagy gép, jogom lesz rá, hogy megértésemmel takarózva annál kíméletlenebbül harcoljak ellene. A rozsdás borotvámnak is megbocsátok, mégis a szemétdombra vetem.

Így tehát „tout comprendre c'est tout pardonner” vagy szándékaival tökéletesen ellenkező hatást ér el, vagy egyszerűen kimerül abban a közhelyben, hogy az ítéletnek megfigyelésen, s nem érzelmen kell alapulnia. S ebben az esetben kevésbé megtevesztő lenne azt mondani: „Bien observé c'est bien jugé”.

(b) A biológia törvényszerűségeinek az etika szintjére való kivetítése darwinista szociológiai elképzelésekhez vezet – a legalkalmasabbak fennmaradása, a „Szuperember természetes jogai” stb. –, amelyek a fasiszta etikában fejeződnek ki a legkövetkezetesebben. A biológia a dzsungel szociológiája, s egy magasabb szintre való alkalmazása pontosan az általunk várható eredményre vezet. Jut eszembe, a „természetjog” etikai

alkalmazásáról írott egyik legragyogóbb értekezést De Sade márki írta.

(c) Az etikai értékek leegyszerűsítése, illetve lesüllyesztése a pszichológia és a pszichopatológia szintjére politikai szempontból nem, kulturális szempontból annál jelentősebb dolog, főleg az értelmiség körében. Amit az esztétikai értékek leegyszerűsítéséről mondtunk, az itt is fennáll, azzal a különbséggel, hogy míg az első esetben Freud teljesen tudatában volt módszere korlátainak, a második esetre ez nem áll. Az etikai értékek autonóm voltáról vallott felfogása, hogy finoman fejezzük ki magunkat, homályos. A zsenik gyakran olyanok, mint a páncélos támadó ékek, villámszerű előretörésük a senki földjére szükségszerűen védtelenül hagyja oldalszárnyukat. Az őket követő gyalogság feladata lenne, hogy kiszélesítse az alapot és helyreállítsa a megszakadt kapcsolatot a többi előretörő egységgel. Ehelyett mindegyikük úgy viselkedik, mintha egy kis harckocsi lenne. A freudi gyalogság (hasonlóan a marxi zászlóaljához) alig foglalt el új területeket. Nagy pusztítást vittek azonban véghez a filozófiai háterszágban. A szociális értékek – mint a bátorság és önfeláldozás – „leredukálása” a mazochizmus vagy akár a halálösztön pszichológiai szintjére olyan, mintha az élő szervezeteket redukálnánk le kémiai összetevőikre. Hiszen társadalmi szinten az egyén mint egy új egész része jelenik meg, és az ezen a szinten ható egységesítő elvek ismételten specifikusak és nem egyszerűsíthetők.

Vegyük például a „lelkiismeret” etikai fogalmát. Freud írásában ez gyakran ironikus értelemben, idézőjelben fordul elő. Ugyanígy leírhatnánk a „szén” vagy „hal” szavakat is idézőjelben. A freudi gondolatrendszerben a lelkiismeret fogalma a felettes énhez vezethető vissza, ami viszont a szülői tekintéllyel való részleges azonosuláshoz megy vissza. Ez a leegyszerűsítő leírás azonban figyelmen kívül hagyja magának az elemzett dolognak a konkrét, lényegi jegyeit, nevezetesen, hogy a jó vagy rossz lelkiismeret azon a meggyőződésen alapul, hogy a kérdéses cselekedet szabad választás eredménye. A szabadság mint tapasztalati élmény alig játszik valamilyen szerepet Freud rendszerében. Pontosan ez az új és specifikus tényező az, ami szervező elvként működik az etikai szinten, és megkülönbözteti az új társadalmi egészt a csordától, nyájtól vagy méhrajtól.

Ez az új tényező, amint láttuk, úgy jön létre, hogy az ösztön és a gátlás közötti törekeny egyensúlyra összpontosítunk. Ez azonban csak azokat a feltételeket írja le, amiknek a keletkezéséhez teljesülniük kell, s nem magát a folyamatot. Ez utóbbi a függőleges ugrás. Leírhatjuk tehát azokat a kémiai, hőmérsékleti stb. feltételeket, amelyek szükségesek az élet kialakulásához, a keletkezés folyamata azonban feltáratlan marad, és a folyamat eredménye egy új szinten jelenik meg. Mellesleg a keletkező szabadságot jellemző „törekeny egyensúly” állapot szintén jellemző a szerves molekulák kezdeti instabil állapotára, valamint más keletkező biológiai szintekre. Az új létformák az egységesülésre törekvő hajlam nehezen kivívott győzelmét jelentik ellenfeleik fölött.

Freud híres kérdését, „Miért kellene nekem a szomszédomat szeretnem?” (*Rossz közérzet a kultúrában*), nem lehet megválaszolni a libidó idegrendszeri alapon történő leírásával. A kérdés csak úgy válaszolható meg, ha saját magamat és szomszédomat az egészhez viszonyított részek szerves kapcsolatában vizsgálom. Ha azonban az egyszerűség kedvéért megegyezünk abban, hogy a „libidót” használjuk a minden szinten meglévő egységesülésre törekvő tendenciák megjelölésére, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a „libidó” más-más konkrét formát ölt a nehézségi erőben, molekuláris szinten, a kristály növekedésében, a gasztrula növekedésében, a szervrészek szaporodásában, a szerves egészek reprodukciójában és a társadalmi egész integrációjában.

(d) A mennyiségi mutatók átvitele a fizikai szintről az etikai szintre vezetett valószínűleg a legkatasztrofálisabb eredményekhez. Ennek a „kommisszár etikának” a rejtett paradoxona kevésbé nyilvánvaló számunkra, mint a faszizmus biológia alapú etikájának a paradoxona, mivel olyan alaposan rászoktattak minket a mennyiségi kategóriákban való gondolkodásra, hogy a matematikai közelítéseknek az etikában való alkalmazása egyszerűen a józan ész által diktált dolognak tűnik föl számunkra. Ily módon teljesen logikus dolognak tartjuk, hogy x számú embert több ember érdekében föl kell áldozni. Ergo, ahogy Mr. Chamberlain mondta Münchenben, józan ésszel nem várható el egyetlen nemzettől sem, hogy egy nála kisebb nemzet érdekében kockázatot vállaljon. Ugyanakkor elvárjuk, hogy egy harctéri mentőkocsi ötfőnyi személyzete vásárra vigye a bőrét egyet-

len sebesült megmentése érdekében. Elfogadjuk azok érveit, akik mentséget keresnek a szovjet rendszer számára, miszerint jobb bebörtönözni ezer ártatlan embert, mintsem hagyni, hogy egy kém – akinek cselekedetei több tízezer embert sodorhatnak veszélybe – szabadon garázdálkodhasson. Nem vesszük észre hol sántít az érvelés, nevezetesen ott, hogy nincsenek fizikai mérőműszereink annak mérésére, hogy pontosan mennyi kárt okoz az ezer ártatlan ember börtönben tartása, összehasonlítva azzal, amennyit egy feltételezett kém okozhat. Összetévesztetünk egy csupán meglehetősen nyilvánvaló körülmények között alkalmazható gyakorlati szabályrendszert egy tudományos etikai rendszerrel. Mennyiségi szempontjaink csődöt mondanak minden egyes alkalommal, amikor az érvek és ellenérvek kiegyenlítik egymást, s a legnagyobb szükség lenne etikai útbaigazításra. A forradalomban az árulókat és az ostobákat agyon kell lőni. De egészen pontosan mikor lehet valakit árulónak vagy ostobának tartani, aki taktikai kérdésekben nem ért egyet velem? Pontosán mikor lesz a sebészkeszből hentesbárd? A proletariátus diktatúrájából mikor lesz a bürokrácia diktatúrája? A „dialektika” megsúgja nekünk, hogy a mennyiség minőséggé válik; sajnos azt nem tudjuk meg, hogy mikor. Egy mennyiségi szempontokon alapuló etika olyan lejtő, amin nem lehet megállni, mivel minden csupán fokozatok, s nem (minőségi) értékek kérdése.

A komisszár etika egy másik, az előbbihez kapcsolódó tévedése az a tétel, miszerint a cél szentesíti az eszközt. Mint gyakorlati szabály, bizonyos nyilvánvaló helyzetekben érvényes. Mint filozófiai rendszer azonban azt sejteti, hogy a társadalom fejlődésének egyes fázisai éppolyan mereven előre jelezhetőek, mint egyes elszigetelt mechanikai folyamatok. Ha egy ilyen hajmeresztően ostoba rendszert a legfőbb törvénnyé kiáltanak ki, az eredmény erkölcsi katasztrófa. Háromszáz évvel ezelőtt Galilei már tudta, hogy a matematikai szabályok nem alkalmazhatók sem a nullára, sem a végtelenre. A komisszár etikának még meg kell tanulnia, hogy a társadalmi egyenletben az egyes ember egyszerre jelenti a nullát és a végtelent.

(e) A „jógi etika” kísérlet arra, hogy azokat az értékeket, amelyekhez passzív meditáció útján jutunk, áttegye a gyakorlati cselekvés szintjére. Ez nem lehetetlen, mégis rendkívül nehéz vállalkozás. A meditáló egyén a lépcső függőleges síkjait

látja, s hajlamos figyelmen kívül hagyni a vízszintes síkon található szövevényes, ténytyszerű kapcsolatokat. Ez a társadalmi problémák iránt naiv, amatőr és gyakran téves közelítést eredményez. Az ilyen dilettantizmus veszélyeket rejt magában. Közülük a legnyilvánvalóbb a kvietizmus, a valóságtól való menekülés, mulasztási vétek veszélye. „A végső következtetés ez, uraim: jobb semmit sem csinálni! Jobb a tudatos tétlenség!”, mondja egy másik Dosztojevszkij-hős.

Szorosan összefügg ezzel az az optimista hit, hogy a meditációs képesség másokban is megvan, s az ajánlat, hogy hallgassanak a „lelkiismeret belső hangjára”. A meditációs technikákban járatlan emberek „belső hangja” nem más, mint a szokások és hagyományok általi tudat alatti befolyásolás. Meglepő példáját nyújtotta ennek a jelenségnek házvezetőnőnk hétéves kislánya, aki akkoriban nőtt föl, amikor az ablakon kiszűrődő fény mind az isteni, mind az emberi törvények szerint bűnnek számított. Amikor Londonban enyhítettek az elsötétítési rendeleten, pont akkor jött be a szobámba, amikor ablakom éles fényű négyzetet vetett a sötét utcára. A kislánynak ilyen látványban még sohasem volt része, így rettenetesen megrémült. Próbáltam különféle magyarázatokkal megnyugtatni, de a rémület továbbra is ott ült a szemében, és én éreztem, hogy mindenféle logikus magyarázat hiábavaló. Másnap reggel édesanyja elmondta, hogy a kislány sűrű könnyek között elpanaszolta neki: „Arthur bácsi nem hisz Istenben”.

A társadalmi, szexuális viselkedéssel kapcsolatos „belső hangunk” nem sokban különbözik az előbbi példában szereplő gyermekétől, s ha csupán ettől remélünk útbaigazítást még mielőtt elsajátítottuk volna a meditáció technikáját, ez annyit jelent, hogy a következő választásokon a konzervatívokra szavazunk. A meditációnak az a dolga, hogy segítsen megszabadulnunk a körülmények béklyóitól. Ez pontosan a dogmatizmus ellentéte, legyen az akár tudományos, akár vallási. C. S. Lewis *Screwtape levelei* című művében az ördög azt írja unokaöccsének, akinek egy keresztényi hitre tért embert kell megkísértenie, hogy: „A legfontosabb az, hogy ne próbáld meg a tudományt (mármint a valódi tudományt) védekezésül felhasználni a kereszténység ellen. A tudomány arra fogja őt ösztönözni, hogy a valóságnak általa nem tapintható s nem látható oldaláról töprengjen. Volt néhány szomorú eset a fizika mai

művelőinek körében." Arra célozni, hogy a mechanikus világkép egyetlen alternatívája az anglikán egyház, s az általunk nem tapintható, nem látható dolgokhoz a keresztény dogmán át vezet az egyetlen út, igazán lefegyverzően naiv egy olyan valakitől, aki 1944-ben a Magdalen College professzora. Van valami visszataszító abban, ahogy a skolasztikus kéjes örömmel szemléli a tudomány nehézségeit – olyan ez, mint amikor egy kéjszívár vén kecske udvarol egy fiatal szerelmében csalódott lánynak.

S végül itt van a kvietizmus ellentéte, a fanatikus lelkesedés veszélye. A militáns egyházi személy, aki drasztikus külső változással próbálja kikényszeríteni a belső változást, a célok-eszközök paradoxonának csapdájába esik. Huxley „Szürke eminenciás”-a mesteri példázata a fordított komisszárként cselekvő misztikusnak.

XI

Az említettek tehát a jogi etika csapdái. S mégis a meditáció marad az egyetlen útmutató az olyan etikai dilemmákban, ahol a társadalmi hasznosság egyszerű szabálya csődöt mond. A meditáció technikáját azonban éppúgy el kell sajátítani, mint a tudományos megfigyelés módszereit. A modern ember számára ez összehasonlíthatatlanul nehezebb feladat. A nem akarásra irányuló akarat elveszett a hosszú, fárasztó úton. S akik újra felfedezik, annyira belemerülnek ebbe az új világba, hogy elvesztenek minden kapcsolatot a régivel, s elveszítik valóságérzéküket is. A lépcsőt függőleges irányból szemlélni éppúgy egyoldalú dolog, mint vízszintes irányból. Az inga tovább folytatja lengését az infravörös tartományból az ultraibolyába és vissza.

Korunk jelentősége abban áll, hogy a tudományt saját fejlődése készítette korlátainak felismerésére, s arra, hogy ismét teret engedjen a másfajta megismerésnek, aminek helyét majdnem háromszáz évig bitorolta. A mennyiségi módszer közeledik a tökéletesség állapotához, s ezzel együtt a telítődéshez. Agresszivitása kezd az elért eredményből fakadó szerénységgé változni. A 19. századi mechanikus világfelfogás lapos, kétdimenziós síkja mind lefelé, mind fölfelé tágul az új hierarchikus

szinteknek köszönhetően, s a „függőleges” közelítés létjogosultságát kezdik újra elismerni. Ez történelmi lehetőséget kínál arra, hogy elérjük a szintézist. Az emberi lét alapvető paradoxonát, szabadság és determinizmus, etika és logika, vagy egyéb tetszés szerinti szimbólumban kifejezve ugyanezt a konfliktust, csak úgy oldhatjuk meg, ha miközben a lét vízszintes síkján gondolkodunk és cselekszünk, egy pillanatra sem feledkezünk meg a függőleges dimenzióról sem. Az, hogy ez így legyen s közben a vízszintes síkot se veszítsük el, az emberi faj előtt valaha is állt legfontosabb és legnehezebb feladat.

A jóindulatú figyelmeztetés azonban nem elegendő. Ahhoz, hogy visszazerezzük személyiségünk elvesztett felét, s az ember újra egész és szent legyen, meg kell tanulnunk a meditáció művészetét és tudományát. S ahhoz, hogy ez tanulható legyen, tanítani is kell. A tanítást azonban nem szabad a jögi újságírás firkászaira bízni, sem pedig sarlatán filozófusokra, akik a légzőgyakorlatokról adott minimális információt maximális dagályossággal tálalják. Még mindig nem találkoztam olyan buszvezetővel, aki a kilencórás műszakja után bármit is tudott volna profitálni Heard *Felkészülés a szellemi életre* című munkájából, annak ellenére, hogy az „utca emberének” készült, s mindössze nyolc pennybe kerül. A meditáció csak Keleten működik, s ahhoz, hogy megtanulhassuk, Kelet felé kell figyelmünket fordítani. Ehhez jól képzett közvetítőkre van szükségünk. Legfőképpen azonban arra, hogy a nyugati gondolkodásmód szabályszerűségei szerint átértelmezzük. Az egyszerű fordítások nem jók semmire, kivéve a sznoboknak s azoknak, akik egész életüket a feladatnak szentelik. A védanta halálra untat, a tao semmit sem jelent számomra. Swatmaram Samitól tudom, „a hatha jógát gyakorló személy éljen egyedül egy remetelakban vagy egy kolostorban, nyíllövésnyi távolságban sziklaktól, víztől és tüztől egy olyan termékeny országban, ahol erényes király uralkodik s őt senki sem háborgatja”. Gondoljunk csak a buszsofőrré.

Ha tényleg komolyan vissza akarjuk szerezni énünk elvesztett felét, új tanítási és tanulási módokat kell találnunk. Amennyiben valóban komolyan gondoljuk mindezt, nem szabad megijednünk attól, hogy céljaink között szerepeljen a tudomány és a testnevelés mellett a meditáció iskolai oktatása is a vallási dogma helyett. Nem azért, hogy különcöket nevel-

jünk, hanem azért, hogy újraalakítsuk az embert a maga egészében.

S minden okunk megvan rá, hogy komolyan gondoljuk. A magyarázat válsága legerőteljesebben az etika válságában s annak a politika szférájában való megjelenésében jelentkezett. Gyökere az a paradoxon, hogy az egyének mint egészek a társadalomban részként kell funkcionálnia. A társadalmi egészeknek – osztályoknak és nemzeteknek – magasabb rendű egészekké kell integrálódniuk. Ezt az integrációt nem lehet H. G. Wells-féle, csak az értelemhez címzett buzdítással elérni. Ennek magától kell létrejönnie a „függőleges” közelítés segítségével, ami a részállapot, szeretet és világösszesség száraz fogalmihoz a megtapasztalt valóság gyújtószikráját adja. Sem a szent, sem a forradalmár nem menthet meg bennünket: csak a kettő szintézise. Nem tudom, hogy képesek vagyunk-e ezt elérni. Ha azonban a válasz nemleges, akkor nincs remény, hogy megakadályozzuk az európai civilizáció pusztulását, akár a totális háborút követő abszolút háború, akár hódító törekvések fenyegetnék azt az elkövetkező néhány évtizedben.

Nem kell különösen nagy intellektuális éleslátás ahhoz, hogy ezt belássuk, s egyedül képzelőerőnk tunyasága akadályoz minket, hogy ezt elhiggyük. Ugyanúgy, ahogy békeidőben soha nem hisszük, hogy kitörhet a háború, s háborúban el sem tudjuk képzelni, hogy egyszer újra béke lesz. A józan ész Kasszandrahangja alatt van bennünk egy másik öntelt és mosolygó hang is, amelyik azt a kegyes hazugságot sugdossa a fülünkbe, hogy sohasem halunk meg, és a holnap éppolyan lesz, mint a tegnap volt.

Ideje megtanulnunk, hogy ne higgyünk ennek a hangnak.

JEGYZETEK

---

¹ Egy helyütt Needham utóvédharcot folytat, miközben ezt mondja: „Helyénvaló lenne azt állítani, hogy az élő szervezetek a holt szervezetektől mennyiségileg, s nem minőségileg különböznek, mivel magasabb szerveződési szinten vannak. Igaz lenne azonban az is, hogy minőségileg különböznek, hiszen a magasabb szerveződési szintre jellemző törvények csak az élő szervezetek sajátjai.” (*Az idő, a frissítő folyó.*)

Mármost az elemi logika szabályai szerint a „nem minőségileg különbözik” és a „minőségileg különbözik” nem lehetnek egyszerre igazak. Kitérő példáját látjuk, hogy a marxista dialektikával való kritikátlan azonosulás milyen pusztítást vihet végbe egy egyébként világos elmében. A tévedés nyilvánvalóan a mondat első részébe becsempészett ki nem mondott feltételezés, miszerint az élő szervezetek a holt szervezetektől *csak számszerű, s nem funkcióbeli komplexitásban* különböznek. Ennek mond ellent a mondat második része.

² C. D. Broad: *Az értelem és helye a természetben*.

³ Ezt a megoldást már előrevetítette Henry Drummond, Herbert Spencer, Lloyd Morgan, Wilson, Alexander, C. D. Broad és mások munkássága is. Pontos megfogalmazást azonban csak Woodger: *A biológiai alapelvei* (1929) című munkájában kapott.

⁴ Vagy „eredő vitalizmus”. Ennek azonban semmi köze a Driesch-féle vitalizmushoz, s minél előbb töröljük a szótárunkból ezt a lejáratott kifejezést, annál jobb.

⁵ J. Needham: *Az idő, a frissítő folyó*.

⁶ Needham: i. m.

⁷ Kivéve a nem specifikus törvényeket, mint az energiamegmaradás törvénye stb., amik semmit sem magyaráznak meg az új, specifikus tulajdonságok keletkezéséről.